

Questions Nationales : Réponse à M. Archac Alboyadjian / Minas Tchéraz

Source gallica.bnf.fr / Bibliothèque nationale de France

Tchéraz, Minas (1852-1929). Questions Nationales : Réponse à M. Archac Alboyadjian / Minas Tchéraz. 1927.

1/ Les contenus accessibles sur le site Gallica sont pour la plupart des reproductions numériques d'oeuvres tombées dans le domaine public provenant des collections de la BnF. Leur réutilisation s'inscrit dans le cadre de la loi n°78-753 du 17 juillet 1978 :

*La réutilisation non commerciale de ces contenus est libre et gratuite dans le respect de la législation en vigueur et notamment du maintien de la mention de source.

*La réutilisation commerciale de ces contenus est payante et fait l'objet d'une licence. Est entendue par réutilisation commerciale la revente de contenus sous forme de produits élaborés ou de fourniture de service.

Cliquer [ici pour accéder aux tarifs et à la licence](#)

2/ Les contenus de Gallica sont la propriété de la BnF au sens de l'article L.2112-1 du code général de la propriété des personnes publiques.

3/ Quelques contenus sont soumis à un régime de réutilisation particulier. Il s'agit :

*des reproductions de documents protégés par un droit d'auteur appartenant à un tiers. Ces documents ne peuvent être réutilisés, sauf dans le cadre de la copie privée, sans l'autorisation préalable du titulaire des droits.

*des reproductions de documents conservés dans les bibliothèques ou autres institutions partenaires. Ceux-ci sont signalés par la mention Source gallica.BnF.fr / Bibliothèque municipale de ... (ou autre partenaire). L'utilisateur est invité à s'informer auprès de ces bibliothèques de leurs conditions de réutilisation.

4/ Gallica constitue une base de données, dont la BnF est le producteur, protégée au sens des articles L341-1 et suivants du code de la propriété intellectuelle.

5/ Les présentes conditions d'utilisation des contenus de Gallica sont régies par la loi française. En cas de réutilisation prévue dans un autre pays, il appartient à chaque utilisateur de vérifier la conformité de son projet avec le droit de ce pays.

6/ L'utilisateur s'engage à respecter les présentes conditions d'utilisation ainsi que la législation en vigueur, notamment en matière de propriété intellectuelle. En cas de non respect de ces dispositions, il est notamment passible d'une amende prévue par la loi du 17 juillet 1978.

7/ Pour obtenir un document de Gallica en haute définition, contacter reutilisation@bnf.fr.

ԱՄԲՈՂՁԱԿԱՆ ԵՐԿԵՐ

Բ

ՄԻՆԱՍ ԶԵՐԱԶ

ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐ

✠

ՊԱՏԱՍԽԱՆ

ԱՌ

Պ. ԱՐՇԱԿ ԱԼՊՈՅԱՋԵԱՆ

ՊԱՐԻՍ 1927

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՄԱՍԻՍ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ՕՇԱԿԱՆ
ՏՆՕՐԻՆՈՒԹԵԱՄԲ
ԱՐՏԱՇԵՍ ԳՈՎՀԱՆՆԵՍԵԱՆԻ

PRINTED IN PARIS

61

2008-155334

" ՕՇԱԿԱՆ " ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

ՀՈՅՍ ՏԵՍԱՆ

ԳԵՂՕՆ ՀԱՅ ԴՐՈՇԱԿԻՆ	Արտ. Յովհաննէսեանէ
(գունաւոր հայ դրօշակով)	
ԸՆԿԵՐ ՇԱՀԱԶԱՐ	Նշան Պէշիկթաշլեանէ
ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՎԻՊԱԿՆԵՐ	Մինաս ԶերԱջէ
(ուսումնասիրութեամբ մը Արտ. Յովհաննէսեանէ)	
ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐ	Մինաս ԶերԱջէ

ՄԱՄԼՈՅ ՏԱԿ

ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ՄԻՒՍԻՈՆՆԵՐ	Մինաս ԶերԱջէ
ՍԻՂՈՆՆԱ	Նշան Պէշիկթաշլեանէ
(զարդանկարուած ՔէղԱղձեԱնէ)	
ՓԱՐԱԻՈՆ ՍԵՄ-ԱՆՏՈՆ (երգիծավէպ)	Նշան Պէշիկթաշլեանէ

ՀՐԱՏԱՐԱԿԵԼԻ

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՒ ԻՏԱԼԻԱ	Մինաս ԶերԱջէ
ԱՄԲՈՂՋԱԿԱՆ ԵՐԿԵՐ Լ. ԲԱՇԱԼԵԱՆԻ, Ա. ՇԱՔԼԵԱՆԻ, ԵՒԼՆ.	

ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐ

ŒUVRES COMPLÈTES

II

MINAS TCHÉRAZ

QUESTIONS NATIONALES

— ❖ —
RÉPONSE

A

M. ARCHAC ALBOYADJIAN

❖ PARIS ❖ 1927 ❖

IMPRIMERIE MASSIS

❖ ÉDITIONS OCHACAN ❖
SOUS LA DIRECTION DE
ARTACHÈS OHANESSIAN

ԱՄԲՈՂՋԱԿԱՆ ԵՐԿԵՐ

Բ

ՄԻՆԱՍ ԶԵՐԱԶ

ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐ

ՊԱՏԱՍԽԱՆ

ԱՌ

Պ. ԱՐՇԱԿ ԱԼՊՅԱՃԵԱՆ

✧ ՊԱՐԻՍ ✧ 1927 ✧

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՄԱՍԻՍ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ՕՇԱԿԱՆ
Տնօրինու թեամբ
ԱՐՏԱՇԷՍ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆԻ

ԵՌԲ

Հ 008 - 155334

ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐ

Միշտ զմայլած եմ մեր նոր գրագետներէն թէոդիկի ու Արշակ Ալաօյաճեանի վրայ, որոնք մեր հին ու նոր դիւանները կ'պրպտեն անսպառ համբերութեամբ ու կորովամիտ դատողութեամբ:

Ալաօյաճեան այս ձիրքերուն մէկ փայլուն ապացոյցը կու տայ, հրատարակելով իր նոր գիրքը. ՄԻՆԱՍ ԶԵՐԱԶ, ԻՐ ԿԵԱՆՔԸ ԵՒ ԳՈՐԾԸ, իր 60ամեայ յոբելեանին առթիւ:

Ալաօյաճեանի երկասիրութեան այս թթուանոյշ պտուղը յիշեցուց ինձ «ոռւսական լեռներ» ըստած ելեւէջի խաղը, ուր մարդ անդունդ կ'իջնէ ու երկինք կ'բարձրանայ յաջորդաբար: Մեղադրանքի ու գովասանքի խառնուրդ մ'է այս յանոսեան մատեանը, և ընդհանրապէս իւրաքանչիւր գլուխ պարսաւով կ'սկսի ու գովեստով կ'վերջանայ: Շնորհակալ եմ ներբողներուն համար, զոր սակայն համեստ արժանիքէս յոյժ բարձր կ'գտնեմ. այլ չեմ կարող անպատասխան թողուլ քննադատութիւնները, յաճախ անհիմն ու հետեւապէս անիրաւ: Ալաօյաճեան անոնցմէ շատերուն հերքումը գտած պիտի ըլլար ցարդ հրատարակած էջերու մէջ, եթէ ասոնց հաւաքածոն ունենար ձեռքին տակ: Եւ այն ատեն պիտի տեսնէր թէ, ինչպէս որ կ'ըսեն Անգլիացիները, «սատանան այնքան սեւ չէ որքան կ'նկարեն զայն»:

Օրինակով մը հաստատեմ ըսածս: Ալաօյաճեան կ'յայտարարէ թէ Արփիարեանի եւ ուրիշներու դէմ վարկաբեկիչ յօդուածներ գրած եմ «Ֆռանսերէն լեզուով հրատարակած» թերթիս մէջ, «որուն օտար ընթերցողներէն խնամով պէտք էր որ ծածկուէին մեր ներքին աղտոտութիւնները»: Զգիտէ թէ լրագրիս մէջ Janissaire (Ենիչէրի) կ'կոչէի այն հայ ահաբեկիչները որոնք իրենց մէկ ազգակիցն սպանած

ըլլային, այնպէս որ օտար ընթերցողը թուրք կ'կարծէր զանոնք: Զարմանալի է որ, թէեւ կարդացած է լրագրիս վերջին թիւը, ուր մասամբ յայտնած էի հայ հալածիչներէ զդացած դառնութիւնս, չէ ուզած տեսնել հոն հրատարակուած սա բացորոշ յայտարարութիւնը, որ կ'արդարացունէ զիս. «Այս թիւը տպուեցաւ՝ միայն Հայերու մէջ շրջաբերելու համար... Քանի որ օտարազգի բաժանորդ չունինք, մեր ուզած թիւերը միայն կ'ըրկենք հայասէրներուն: Այսպէս է որ իրենց չենք ղրկած այն թիւերը ուր հարկադրուած էինք հարուածել այն մի քանի Հայերը որոնք մեզ դէմ յարձակած էին յանիրաւի... Մեր դադանիքն էր այս. սակայն ա՛լ պատճառ չունինք ծածուկ պահելու:» Ալպօյաճեանի այս դիտումնաւոր զանցառութիւնը կասկածի տակ կ'ձգէ իր անաչառութիւնը:

Ալպօյաճեանի գիրքը, իր 400ի մօտ էջերուն հակառակ, հանրային գործունէութեանս մէկ մասը միայն կրցած է յիշատակել: Սխալներ ալ սպրդած են հոն. նշանակեմ անոնցմէ մի քանին: — Հայրս 2 զաւակ ունեցած է և ոչ 3: Ես չեմ հրատարակած Դամբանականներ անուն գրքոյկը. Եղիա Տէմիրճիպաշեան հրատարակած է, իմ դամբանականներէս ալ խառնելով: Տէօնմէ էմինէ, որ Ֆռանսերէն էր արդէն, չէ թարգմանուած ֆռանսերէնի, այլ յունարէնի: Վարոս չէ հրատարակած կենսագրութիւնս, այլ Գիւլոինիէ՝ իր Dictionnaire national des Contemporainsի չորրորդ հատորին մէջ:

Ճշմարիտ է թէ, Օտեանի ու Ռուսինեանի ուղղախօսական զաղափարներէն ազդուած, Գրական փորձերիս ընտրողական աշխարհաբարը ծայրայեղութիւններ ունեցած է, այլ ասոնք նուազած են յաջորդ գրուածներուս մէջ, և վերջապէս հրաժարած եմ անոնցմէ, Հայկական Ճեմարանէ մը սպասելով մեր զրաբարին և արեւմտեան ու արեւելեան աշխարհաբարներուն կադմակերպութիւնը, ինչպէս որ յայտնած եմ կոչնակի մէջ: Ճշմարիտ է թէ ունեցած եմ պատանեկութեան յատուկ յանձնապատանութիւնը, որ եթէ տկարութիւն մ'է, գօրութիւն մ'ալ է. սակայն, եթէ մէջբերած եմ նպաստաւոր վկայութիւններ, անխիղճ թըշնամանքներու դէմ ինքնապաշտպանութեան հարկէն ծնած

է այն, ինչպէս որ այսօր ալ պիտի մէջբերեմ Պրայսի վկայութիւնը: Ճշմարիտ է թէ լրագրիս մէջ, մանաւանդ շարդերէն յետոյ, կծու լեզու գործածած եմ թուրք կառավարութեան դէմ, այլ այն ատեն ոչ ոք կրնար գուշակել ինչ որ պատահեցաւ: Տաճկաստան պատերազմի բռնուեցաւ Ռուսին, Ֆռանսացիին, Իտալեանին ու Անգլիացիին դէմ, յաղթուեցաւ ու գրաւուեցաւ, և ահա յանկարծ Ռուսը պաշտպան կանգնեցաւ իրեն և Իտալեանն ու Ֆռանսացին օգնեցին իրեն, հակառակելու համար իրենց անգլիացի զինակցին: Պիսմարք անգամ, աշխարհի այս մեծագոյն դիւանագէտը, չպիտի կարենար նախատեսել Մուսթաֆա Քէմալի օրով կատարուած հրաշքը, ինք որ չկրցաւ գուշակել թէ, գերման բանակներուն շախշախիչ յաղթանակներէն հազիւ կէս դար յետոյ, Ֆռանսա պարտութեան պիտի մատնէր Գերմանիան ու վերագրուէր Ալդաս-Լօռէնը:

Ճշմարիտ է թէ արտասահմանի մէջ չգրադեցայ կըրթական գործով, որու անխնայ ծառայած էի Տաճկաստանի մէջ, և գրէթէ 20 տարի հեռու մնացի հայ մամուլէն. սակայն պատճառը սա է որ ուզեցի ամբողջ ժամանակս ու կարողութիւնս յատկացունել հայկական դատին, որ, ազգային ազատագրութեան խնդիրն ըլլալով, աւագ կարեւորութիւն ունէր, և շատ արդար չէ «երագ» նկատել 61րդ յօդուածը, քանի որ իրմէ ծնաւ Սէվոի դաշնագիրը, զոր ոչնչացուց ոչ թէ «պոռնկացած եւրոպական դիւանագիտութիւնը», այլ Կարսի հայ բանակին ամօթալի փախուստը Գարա-Պէքիւրի սակաւաթիւ զօրքին առջեւէն: Ճշմարիտ է թէ չկրցայ «համաձայնութեան լեզու մը գտնալ» մեր յեղափոխական կուսակցութիւններուն հետ, ինչպէս որ Ալպօյաճեան ալ չպիտի կարենայ գտնել, եթէ փորձէ իրարու հետ համաձայնեցունել իր ընտանիք Գահիրէին ցուսաբերն ու Արեւը. սակայն սխալ է կարծել թէ այդ կուսակցութիւնները արհամարհած ըլլան զիս: Անոնցմէ իւրաքանչիւրը ուզած է իր մէջ ընդունիլ զիս, աւելի զօրանալու և մեծագոյն թափով պայքարելու համար միւսներուն դէմ: Ակնուհին օր մ'առաջարկեց ինձ որ Դաշնակցութեան միանամ, այլ, երբ յայտնեցի թէ ժողովուրդին փափաքն է բոլոր կուսակցութիւններուն ու գործիչներուն միացումը, պա-

տասխանեց թէ «Դաշնակցութիւնը չուզեր պղտորուիլ միւս կուսակցութիւններն ընդունելով իր ծոցին մէջ»: Օր մ'ալ նազարբէզ ըսաւ ինձ. «Դադափարով կ'տարբերինք իրարմէ, սակայն Հնչակեան կուսակցութիւնը վստահութիւն ունի ձեր պարկեշտութեանը վրայ: Եկէք միացէք մեզ:» Երբ յայտնեցի թէ մեր երկուքին միացումը չէր կարող մեծ օգուտ առաջ բերել և թէ Փորթուզալեանի ու միւս գործիչներուն ընդհանուր միութիւնը միայն հաճելի պիտի ըլլար ժողովուրդին, պատասխանեց. «Ձեզ հետ կրնանք միանալ, Փորթուզալեանի հետ երբէք: Փորթուզալեանի ու մեր միջեւ արի'ւն կայ, արի'ւն:»

Ստոյգ է թէ լաւ պիտի ըլլար եթէ գործիչներու միացում տեղի ունենար, այլ այս միացումը կատարուելու էր այն գործիչին շուրջը որ Եւրոպա կ'փոխադրէր Ներսէս Պատրիարքի գործունէութիւնը: Ինչպէս որ Կոստանդնուպոլսի մէջ բոլոր մտաւորականներս յարեցանք Վարժապետեանին ու զօրացուցինք իր դիրքը, արտասահմանի մէջ ալ գործիչները համախմբուելու էին անոր զլխաւոր աշխատակցին շուրջը, աղգային դատի յաղթանակին սատարելու համար: Անոնք նախընտրեցին պահել իրենց անկախ գործունէութիւնը, չզոհելով իրենց եսն ու փառքը, և սակայն Ալպօյաճեան, դերերը շրջելով, անոնց ետութիւնն ու փառասիրութիւնը դատապարտելու տեղ՝ ինձ կ'վերադրէ այս յանցանքները, ինձ որ անմեղ զոհը եղայ անոնց թշնամանքներուն և մենամարտի ու մահուան սպառնալիքներուն:

Ալպօյաճեան, որ խոշորացոյց ակնոցով բիծեր կ'փնտռէ իմ վրայ, կ'ըսէ. « Ձերազ, արտասահմանի մէջ, կրնար, իր համակիրներու — որոնց մէջ դրամատէրներ ալ պակաս չէին — շրջանակին օժանդակութեամբ կրթական հաստատութեան մը զլուխը կանգնիլ, հիմնել Բարիզի Հայկազեան վարժարանին նման օգտակար հաստատութիւն մը — որուն կարեւորութիւնն ինքն ալ կը խոստովանէր 1901ին — կամ հրատարակել լոկ մտաւոր կեանքի զարգացման կամ գրականութեան նուիրուած հանդէս մը: Չըրաւ այս տեսակ բան մը, վասնզի քաղաքական մարդու յաւակնութիւնները զինքն վրիպեցուցած էին:» Քանի որ Արշակ Զօպանեանի պէս մեծ գրագէտ մը, զոր Անադօլ Փոանս «խիստ բարձր

քերթող» կոչեց, իր Անահիտը կ'հրատարակէր Փարիզի մէջ, բոլորովին աւելորդ չէ՞ր հիմնել ուրիշ հանդէս մը: Գալով դրամատէր համակիրներու, ազգօգուտ ձեռնարկներ միայն քարոզած եմ անոնց: Յիշեմ անոնցմէ երեքը: Ա. Մանթաշեանին խորհուրդ տուի որ Փարիզի եկեղեցիին քով Հայկազեան վարժարանին պէս դպրոց մ'ալ հիմնէր իր անունով. «Իմ անունով վարժարան մ'ունիմ արդէն Թիֆլիսի մէջ, պատասխանեց. ես եկեղեցին շինեցի, թող ուրիշ հարուստներ ալ դպրոցը շինեն»: Իսահակ Ժամհարեանին խորհուրդ տուի որ Ժամհարեան վարժարան մը հիմնէր Կիլիկիայի մէջ, ինչպէս որ Սանասարեան իր անունով վարժարան մը հիմնած էր Հայաստանի մէջ. համոզուեցաւ, և թըղթակցեցաւ Սսի Կաթողիկոսին հետ, որ խոստացաւ Թլանի ագարակը յատկացունել այս հիմնարկութեան. սակայն դաշնակցական ահաբեկիչի մը դաշոյնը թանկագին կեանքի մը հետ փճացուց այս թանկագին ծրագիրն ալ: Իր բարեյիշատակ եղբօր՝ Աթանաս Ժամհարեանին ալ խորհուրդ տուի որ գիւղատնտեսական դպրոց մը հիմնէր իր հայրենի Գարապաղին մէջ. համոզուեցաւ, այս նպատակով կտակեց 250.000 ռուպլիի գումար մը, որոյ վրայ իր եղբայրներն ալ նոյնքան բարդելով՝ գումարը հասաւ կէս միլիոնի. սակայն Պօլշէվիզները գրաւեցին զայն, ինչպէս որ գրաւած էին Սարգիս Զալալեանցի կտակած հսկայ գումարն ալ: Եթէ պատմած ըլլայի այս և ուրիշ այսպիսի արարքներս, Ալպօյաճեան զուցէ այն ատեն ալ ըսէր թէ ըրածս անձնագովութիւն է, սնասլարծութիւն, փառամոլութիւն, ևլն., զի սիրելի կենսագիրս մէկ ձեռքով խնկալից բուրվառ մը բռնած է, միւսով կապարճ մը, լի թունաւոր նետերով:

Սուտ է թէ «մէկ սանդիմի վճարում» չընելու համար՝ թերթս «բարիգարնակ բաժանորդներու» կ'բաժնեմ եղեր «կիրակի օրերը Հայկական մատուռին դռան առջեւ»: Բաժանորդներու միշտ թղթատարով կ'ղրկէի թերթս, Տաճկաստանի ու Ռուսաստանի ընթերցողներու ալ՝ պահարանով: Տարին հազիւ մէկ-երկու անգամ կ'երթայի մատուռ, որ հեռու էր բնակարանէս. հոն կ'պատահէի աղքատ ուսանողներու, որոնց հասցէն անձանօթ էր ինձ և որոնք թերթ կ'ուզէին ինչ. ասոր համար նոր թիւէն մի քանի հատ

կ'պահէի գրպանս ու անոնց կ'նուիրէի, օտար միջավայրի մը մէջ ազգային կեանքով շահագրգռելու համար զանոնք: Կ'արժէ՞ր որ Ասուպի պէս գրագէտ մը «բաւական կծու հեղ- նանքի առարկայ» ընէր այսպիսի խնդիր մը, ինչպէս որ կ'գրէ Ալպօյաճեան, և սա ալ հիւրընկալէր զայն կենսա- գրութեանս մէջ, ուր կ'խոստովանի թէ այդ իբր թէ մէկ սանդիմի առջեւ դողացող կծծին իր յորելեանին 100,000 ֆռանքի հասոյթը ազգին նուիրած է:

Երբ մեկնեցայ Կոստանդնուպօլիսէն (1889), Ներսէս պատրիարքը վախճանած էր, այլ իր խորհրդականներէն ոմանք կենդանի էին: Ասոնց հետ համախոհութեամբ ապաստանեցայ Եւրոպա, 61րդ յօդուածին գործադրութիւնը պահանջելու համար ստորագիր պետութիւններէն: Ման- չէսդըրի մէջ ալ ինձ համախոհ ունէի բարեյիշատակ Ան- դրէասեանը, զոր անգլիական կառավարութիւնը հաշտա- րար դատաւորի պաշտօնին բարձրացուց, և ուրիշ երեք հայրենասէր վաճառականներ: Այս զգայուն Հայերուն հետ խորհրդակցելու համար էր որ Մանչէսդըր կ'երթայի եր- բեմն, և ոչ «գաղութներու նպաստամատոյց կազմաւորու- թեան մը տակ» դնելու համար լրագիրս, ինչպէս որ Ալ- պօյաճեան մէջբերած է Մուշեղ Սերոբեանի գրքոյկէն, ուր կան ուրիշ սրբագրելի կետեր ալ: Չորս համախոհներս կ'շանային ուրիշ ազգայիններէ ալ բաժնեգին ստանալ թերթիս համար, և կրնային պահպանողականներու կամ ժլատներու կողմէ մերժողական պատասխաններ առած ըլլալ, ինչ որ չարգելեց որ թերթս անխափան հրատա- տարակուէր Լօնտօնի մէջ: Թուրքերուն դէմ կ'գրէի, այլ անոնց լեզուն Անգլիացիներու դաս տալով կ'հողայի լրա- գրիս ծախքերուն մէկ մասը:

Ստոյգ է թէ մեր ընտանիքէն Գրիգոր ամիրա Չերազ- եան «1807ին շինեց Բերայի Ս. Երրորդութիւն եկեղեցին», ինչպէս որ կ'ըսէ Ալպօյաճեան. այլ սխալ չէ ըսել թէ հիմ- նարկութեան նախաձեռնութիւնը կ'պատկանի Չերազեան Պաղտատար ամիրային: Մեր ընտանեկան աւանդութիւն- ներուն համեմատ, Պաղտատար տիրացած էր ընդարձակ հողերու, որոնք արդի Կալաթա-Սէրայէն կ'տարածուէին մինչեւ արդի Թաքսիմի պարտէզը, և ազգին նուիրեց

անոնց մէկ մասը, հոն կանգնելու համար յիշեալ եկեղեցին: Այն շրջանին մէջ, թուրք կառավարութիւնը չէր թողուր որ նոր եկեղեցի հիմնուէր. հին եկեղեցիները նորոգելու արտօնութիւն միայն կու տար: Պաղտասար, թուրք պաշտօնեայ մը կաշառելով, կ'ստանայ պաշտօնագիր մը, որ կ'յայտնէր թէ այսինչ ու այնինչ քրիստոնեաները իրարու հետ կռուած էին «Պէյ-Օղլուի մէջ, Հայերուն հին եկեղեցիին աւերակներուն մօտ»: Այս պատմութիւնը շինծու էր բոլորովին, այլ կ'արձանագրէր հին եկեղեցիի մը կարծեցեալ գոյութիւնը, որ իրաւունք կու տար նորոգելու: Պաղտասար հոն կանգնել կու տայ բարձր պատ մը, և ասոր ետեւ հայ գործաւորներ կ'սկսին շինել եկեղեցին, լոկկ մնջիկ, Գրիգոր ամիրայի հսկողութեանը տակ: Պաղտասարի հնարամտութեանը շնորհիւ, հոյակապ տաճար մը կ'բարձրանայ Կոստանդնուպոլսի եւրոպեան թաղին մէջ, և կ'դառնայ կատարուած իրողութիւն:

Յայտնելէ յետոյ թէ խրամ բացուած էր իմ ու յեղափոխականներուն միջեւ, Ալպօյաճեան կ'յարէ. «Նոյն իսկ Խրիմեան Կաթողիկոս, որուն գործակից եղած էր Զերազ՝ Պէրլինի մէջ, կ'անտեսէր զինքը, երբ... եւրոպական կառավարութեանց մօտ դիմում ընելու համար պատգամաւորութիւն մը կը կազմէր, բաղկացեալ Այվատեան և Սարաճեան Եպիսկոսներէ և Տօք. Լօռիս Մելիքօֆէ, անոնց իբր թարգման ընկերացնելով Աւետիս Ահարոնեանը՝ Դաշնակցութեան խամաճիկը:» Սխալ է այս: Խրիմեան իր կաթողիկոսութեան վերջին շրջանին մէջ ազդեցութեանը տակ ինկած էր Դաշնակցութեան, որ իրեն համակրողները միայն պաշտօնի կ'կոչէր: Ասոր հակառակ, Խրիմեան զիս անդամ ընտրած էր այդ պատգամաւորութեան և ոչ Ահարոնեանը: Ընդունեցայ այս պաշտօնը, և գործակցեցայ միւս երեք պատուիրակներուն: Միատեղ ներկայացանք արտաքին գործերու նախորդ նախարար Պէռլըլօին, որու յայտնեցի Տաճկահայութեան իրաւական ու իրական կացութիւնը: Այն ատեն միայն ետ քաշուեցայ երբ տեսայ թէ Լ. Մելիքով, Դաշնակցութեան ներկայացուցիչը Փարիզի մէջ, կ'նախընտրէր անկախ գործել: Նախագահ Լուպէին ներկայացուցած էր Սրբազանները, առանց իմաց տալու ինձ:

Ասկէ զատ, այդ եպիսկոպոսները շատ վար էին Պէրլինի եկեղեցական պատուիրակներէն, և ոչինչ ունէին տպաւորիչ: Սարաճեան չոր ու ցամաք մարդ մ'էր, տափակ խօսակցութեամբ ու որկրամոլի լայն բերանով: Այվատեան զէր ու կլոր մարդ մ'էր, երկար մուշտակի մը մէջ փաթթուած, համադամներով յափրացած թուրք փաշայի մը երեւոյթով, որու անյարմար էր սովամահ ու տառապեալ ժողովուրդի մը պատուիրակի դերը: Ո՛րքան տարբեր եղաւ Խրիմեանի գործած տպաւորութիւնը Եւրոպայի մէջ: Կոստանդնուպոլսի սերպ դեսպանատան հայ գործակատարը, Թադէոս Թերխան, պատմած է ինձ թէ Պէրլինի հայ պատուիրակութիւնը այնքան ազդած է Առկուսդա կայսրունիին վրայ որ սա խնդրեր է իր ամուսինէն յատուկ հոգածութեան առարկայ ընել Տաճկաստանի Հայերը: Կայսրը սովորութիւն ըրեր է արտաքին գործերու նախարարէն առաջ աչքէ անցունել հայապատկան պաշտօնադիրները, և անոնց լուսանցին վրայ յանձնարարական գրել. սակայն Կոստանդնուպոլսի գերման դեսպանատան հայատեաց թարգմանը, Դէսդա անուն կաթողիկ Լըվանդէն մը, զանց կ'ընէ եղեր այդ յանձնարարութիւնը: Դէսդայի յաջորդող Տօդօր Շոատէր Գերմանացին այս ամէնը պատմած է Թերխանին, որ վերջերս մեռաւ Փարիզի մէջ:

Խրիմեան բարեկամ մնացած է ինձ միշտ: Երբ, Պէրլինէ վերադարձին, հասանք Վիէնա, հայ զաղութը շքեղ խնճոյքով մը պատուեց զայն: Գաղութին երէց անդամը Խրիմեանին ձօնեց առաջին բաժակը: Երբ ինձ ձօնուեցաւ երկրորդը, յայտնեցի թէ արժանի չէի այդ պատիւին, քանի որ պարզապէս խողովակի պաշտօն կատարած էի, Խրիմեանի խօսքերը հաղորդելու համար որոց անկ էր: «Ո՛չ, գոչեց Հայրիկ, արժանի ես, քանի որ, երբ ես մէկ կաթիլ ջուր կ'ձգէի խողովակին մէջ, դու առատահոս աղբիւրի կ'վերածէիր զայն:» Երբ յայտնուեցաւ թէ Սուլթանը կ'ուզէր հակառակիլ Խրիմեանի կաթողիկոսացման, իր Երուսաղէմի աքսորավայրէն նամակ գրեց ինձ, խնդրելով որ Կլատսդընի ուշը հրաւիրէի Մեծ մարդասպանին վրայ: Էջմիածնի կաթողիկոսարանէն ալ գրած է ինձ թէ «Եւրոպայի մէջ մեր ցանած սերմերը» սկսած են ծլիլ ու ծաղ-

կիւ: Թէոդիկին հաղորդած եմ այս նամակները. գուցէ հրատարակէ:

Ձեմ տեսած Կ. (և ոչ Յ.) Յակոբեանի ձեռագիր ինքնակենսագրութիւնը, զոր կ'յիշատակէ Ալպոյաճեան և որ հանգուցեալ գործիչին ինքնապաշտպանութեան վերջին ճիգն է անշուշտ: Կարապետ Յակոբեան ուսուցչապետի տիտղոս առած էր իր վրայ, Տաճկաստան երթալ ուզող մի քանի Անգլիացիներու թրքերէնի մասնաւոր դասեր տալուն համար, և Հայոց Հայրենասիրական Միութեան նախագահի տիտղոսը, թէեւ այս ընկերութիւնը մեռելածին մարմին մ'եղած ըլլար: Այս տիտղոսներուն շնորհիւ կրցած էր կարճ նամակներ հրատարակել տալ Դայմըսի մէջ, Գէնդըրպըրիի արքեպիսկոպոսին ներկայանալ ու թղթակցիլ Թօրին Օֆիսի հետ. սակայն Լօնտօնի միւս հայ գործիչներուն հետ պատերազմի բռնուած էր: Երբ Խրիմեանի հետ հոն հասանք, Յակոբեան կոիւի մէջ էր Գարեգին Բաբազեանի հետ, որ ունէր իրմէ բարձր ընկերական դիրք ու մշակոյթ: Յետոյ կոիւի բռնուեցաւ Պրուսալըի, Սըվազլըի ու Մալքոմեանի հետ, որոնք իրմէ աւելի փայլուն գործունէութիւն մ'ունէին: Այնուհետեւ մաքառեցաւ Անգլահայ Ընկերակցութեան դէմ, որոյ քարտուղարը, Էտուըրտ Ադքին, դառնապէս գանգատեցաւ ինձ անոր վարմունքէն ու յայտնեց թէ Գէնդըրպըրիի արքեպիսկոպոսն ըսեր էր իրեն. Յակոբեան իզ է լայըր (Յակոբեան ստախօս մ'է): Այս պարագաներուն մէջ, խոհեմութիւն սեպեցի չէզոք մնալ ու անսալ Կոստանդնուպոլսի ու Մանչէսդըրի համախոհներու խորհուրդին, որոնք օգնած էին առաջին քայլերուս ու վստահութիւն չունէին ինչ ուրիշ գործիչներու վրայ: Սխալ է ըսել թէ Յակոբեան Հայրենասիրաց Ընկերութիւն անուն թերթ մը կ'հրատարակէր. Լօնտօն հրատարակուող միակ թերթն էր Սըվազլըի Հայաստանը, որ սակաւակեաց եղաւ, նիւթական օժանդակութիւն չգտնելուն համար:

Եւ ի՞նչ օգուտ պիտի ծնէր եթէ մտնէի այս անհաշտ գործիչներու ռազմադաշտին մէջ: Թերթիս ֆոնսերէնին համար կարօտ չէի անոնց աջակցութեան: Ստոյգ է թէ ինչ աւելի հմուտ էին անգլերէնի, այլ ես աշխատակից ունեցայ Շոումֆըր, Լօնտօնի Համալսարանական Վարժարանի

քաղաքահանութիւնը, որ լրագիրս անգլերէնի կ'թարգմանէր ձրիապէս, ինչ առած հայերէնի դասերուն փոխարէն: Գալով քաղաքական տեսակետին, անոնցմէ աւելի մօտէն գիտէի հայկական խնդրին մանրամասնութիւնները, Պէրլին գացած ու Պատրիարքարանի մէջ ծառայած ըլլալով: Իրողութիւն մ'էր այս, և ունեցած զգացումս այս իրողութեան գիտակցութիւնն էր, և ոչ միամտութիւն, եսասերութիւն, սնապարծութիւն կամ ուրիշ այսպիսի զգացումներ, զոր Ալպոյաճեան փոխ կոլ տայ ինձ այնքան առատօրէն: Ասկէ դատ, քանի որ հայ գործիչներուն նշանաբանը ՅՈՒՐԴ յօդուածին գործադրութիւնն էր, մնաս չունէր որ անկախօրէն պահանջէին զայն այլեւայլ երկիրներու մէջ, Ամերիկայէն մինչեւ Հնդկաստան: Ժամավաճառութիւն էր իրարու քով գալ ու խնդիրը ծեծել ու ծեծել, ինչպէս որ կ'պատահէ մեր գումարումներուն մէջ: Ես համոզուած էի թէ աւելի օգտակար պիտի ըլլար օտարը համոզելու գործածել իրար համոզելու համար գործածուելիք ոսկի ժամերը, քանի որ մեր խնդրին լուծումը օտարէն կախուած էր: Ալպոյաճեան «բեղուն» կ'անուանէ գործունէութիւնս. թող վստահ ըլլայ թէ այդ գործունէութեան քառորդը չպիտի կարենայի կատարել, եթէ Յակոբեաններու հետ ժամավաճառ ըլլայի:

Դաշնակցութեան ներկայացուցիչը, օր մը Փարիզի Ս.-Միշէլ ծառուղիին մէջ ինձ պատահելով, յայտնեց թէ Ֆռանսերէն թերթ մը հիմնած էր, և թուեց անուններն այն հայասէրներուն որոնք պիտի հովանաւորէին զայն: Առաջին անգամ էր որ այս լուրը կ'հաղորդուէր ինձ, և տօգոհութեամբ դիտեցի թէ այդ ֆռանսացիներն ընդդիմադիր կուսակցութեան կ'պատկանէին, մինչ Պատրիարքարանի քաղաքականութիւնն էր պետական շրջանակները սիրաշահելու աշխատիլ: «Այսօր լոյս պիտի տեսնէ Pro Armenia առաջին թիւը, յարեց խօսակիցս: Միթէ դու պիտի շարունակե՞ս թերթդ այսուհետեւ: — Ինչո՞ւ դադրեցունեմ տարիներէ ի վեր հրատարակուող լրագիր մը, պատասխանեցի, քանի որ ծախքը գոցելու չափ բաժանորդ ունիմ: Փարիզի մէջ քսան թերթ կայ Սուլթանը պաշտպանող. թող մէկի տեղ երկու թերթ գտնուի զայն քննադատող:»

Լ. Մելիքով տունս եկաւ ու խնդրեց անգլիացի հայասէր-
 ներուն հասցէները, լրագիր դրկելու համար անոնց. տուի
 ամենայն սիրով: Դաշնակցութեան պատուիրակը ուրիշ ծա-
 ոայութիւն չխնդրեց ինէ, և նոր թերթին հովանաւորու-
 թեանը մասին զգացած կասկածս աւելի զօրացաւ երբ,
 1902 փետրվար 8ին ազգային խնդրի մը համար կէս-պաշ-
 տօնական Դանի գրասենեակը գացած ըլլալով, Ա. Էպոսո
 խմբագրապետը, որու ծանօթացած էի պէրլինեան վեհա-
 ժողովին օրերէն, ըսաւ ինձ. «Գէշ ըրին Pro Armeniaն հիմ-
 նելով, քանի որ գոյութիւն ունէր L'Arménie, հայ հայրե-
 նասէրէ մը խմբագրուած: L'association du «Pro Armenia»
 avec les vues des révolutionnaires fait tort à la cause armé-
 nienne devant la diplomatie européenne (Pro Armeniaի ըն-
 կերակցութիւնը յեղափոխականներու գաղափարներուն հետ՝
 հայկական դատին կ'փնասէ եւրոպեան դիւանագիտութեան
 առջեւ):» Տընի Գօշէն մեծ հայասէրն ալ 1901 մարտ 4ին
 իր տանը մէջ ըսած էր ինձ թէ Գիյեառ իր աշխատակցու-
 թիւնը խնդրած էր Pro Armeniaի համար, այլ ինք մերժած
 էր իր անունը դնել տալ թերթը հովանաւորողներուն ա-
 նուններուն քով, զի անոնք Տոէյֆիւսեան էին ու բանակին
 թշնամի, մինչ ինք համոզուած էր որ Ֆռանսա զօրաւոր
 բանակ մ'ունենալով միայն կրնար խօսք հասկացունել
 Սուլթանին ու պաշտպանել հայ քրիստոնեաները: «Ես,
 յարեց, կոմս Տը Մէօնի հետ միայն կրնամ միանալ, և եր-
 բէք Ժօռէսի ու իր ընկերներուն հետ:» Լ. տը Գօնդանսօն
 պահպանողական հայասէրն ալ միեւնոյն կարծիքը յայտ-
 նած է ինձ:

Ալպօյաճեան կ'կարծէ թէ 1899 մայիս 25ին էր որ
 Օրմանեան քաշեց Լահէի հեռագիրը, մինչ 23ին քաշած է:
 Երբ մայիս 22ի երկուշաբթի օրը փորձեցի ներկայանալ
 Խաղաղութեան վեհաժողովի նախագահ Պ. տը Սդաալին,
 սա իր պանդոկապետին միջոցով յայտնեց թէ չորեք-
 շաբթի պիտի ընդունէր զիս: Վերադարձայ չորեքշաբթի,
 եւ նոյն անձին միջոցով յայտնեց թէ «իրեն բացար-
 ձակապէս անհնար էր» ընդունիլ զիս: Զարմացայ, այլ
 յետոյ իմացայ թէ երեքշաբթի ստացած էր Օրմանեանի
 հեռագիրը, որ կ'յայտարարէր թէ իրմէ զատ ոչ ոք իրա-

ւունք ունէր խօսիլ Տաճկահայերու անունով (եւ խօսած էի պուլկարահայ ու եգիպտահայ գաղութներուն անունովը միայն, որոնք այդ վեհաժողովին ղրկած էին զիս)։ Երբ Կոստանդնուպոլիս վերադարձայ 1908ին, Օրմանեանէն բացատրութիւն խնդրեցի։ Պատասխանեց թէ Նորատունկեան Դաբրիէլ էֆէնտին յղացած էր Լահէի հեռագրին գաղափարը և շարագրած էր հեռագիրը, ինք ալ ստորագրած ու ղրկած էր, Սուլթանին հաճոյանալով՝ զիջումներ ձեռք բերելու համար ինչ ինչ ազգային գործերու մէջ։ Հօլանտայի մէջ ինձ աջակցող երեսփոխանն էր Քիւլբէն, և ոչ Քիւլթէն կամ Քիւլբէտ, ինչպէս որ կ'գրէ Ալպօյաճեան։

Սխալ է կարծել թէ Տէլգասէ գործածեց զիս, Լօռանտօի ու Դուպլինիի «պահանջները արդարացնելու և մարդասիրական դիմակին տակ իրենց նիւթական յափշտակութիւնը առաջ տանելու համար»։ Փարիզեան թերթերէն ոմանք դատապարտած էին ֆռանսական տորմիդին Միտիլի ղրկուելը 2-3 վաշխառուներու շահերն ապահովելու համար։ «Եթէ, կ'ըսէին, մեր դրօշը ղրկուած ըլլար հայկական ջարդերէն վերապրողները պաշտպանելու կամ ուրիշ այսպիսի խնդրի մը համար, մեր ազգին պատիւ բերող գործ մը կատարուած կ'ըլլար»։ Մտածեցի թէ առիթ էր Տէլգասէի յիշեցունելու հայկական խնդիրը։ Փարիզահայ գաղութի առաջնորդ Տ. Վռամշապուհ Քիպարեանի հետ ներկայացանք իրեն, յայտնեցինք Յօղ յօղուածին անգործադրութենէն ծագած չարիքները և աղաչեցինք որ հայկական խնդրին համար ալ ճնշում բանեցունէր Սուլթանին վրայ։ Պատասխանեց թէ Ապտ-իւլ-Համիտ զիջում ընելու վրայ էր Լօռանտօ-Դուպլինիի միջադէպին մէջ, և թէ ժամանակը չէր հայկական խնդիր յուզելու։ Յարեց թէ ինք շատ կ'համակրէր մեր դատին, Վանի մէջ առաջին անգամ ըլլալով ֆռանսական հիւպատոսութիւն հաստատել տուած էր տեղացի հայերը պաշտպանելու համար, և ամէն տարի ֆռանսական տորմիդը կ'պտըտցունէր Զմիւռնայէն մինչեւ Եաֆա, ծովեզերեայ մահամետականներուն ումբակոծում սպառնալու համար եթէ հայ ջարդելու սկսին նորէն։ «Այսքան միայն կրնամ ընել առ այժմ, ըսաւ, զի դժբախտաբար Պետութիւնները համամիտ չեն ձեր խնդրին

մէջ եւ Սուլթանը կ'օգտուէ այս անհամաձայնութենէն: »

Ալպօյաճեան կ'սխալի երբ կ'ըսէ թէ «մատնիչ» անուանած եմ Արփիարեանը: Յեղափոխական մամուլն էր որ այսպէս անուանեց զայն, ոստիկանապետ Նազըմ Փաշայի հետ ունեցած յարաբերութիւններուն ակնարկելով: Արփիարեան խանդավառ հայրենասէր մ'էր, և սիրեցի զայն, երբ Վենետիկէն վերադարձաւ, Ալիշանի հոգիովը տողորուած: Մեր երկու ընտանիքները խնամութիւն ալ ունէին իրարու հետ, քանի որ Զերազեան օրիորդ թագունի մը հարս գացած էր Արփիարեաններուն: Այս ճարտար հրապարակագիրը երկու գլխաւոր յանցանք գործեց իր հանրային կեանքին մէջ. բանտէն ազատելու համար նուաւտացուցիչ մեղադրանք մ'ուղղեց Սուլթանին, և Կիլիկեան Ընկերութեան վիճակահանութենէն զոյացած 72 ոսկին անվճար թողուց: Իրեն չներեցի այս գեղծումը, ես որ Ընկերութեան ատենասպետն էի, և համոզուած էի և եմ, թէ անշահախնդրութիւնն ըլլալու է գործիչի մ'առաջին յատկութիւնը. այս եղաւ մեր գծութեան պատճառը: Մինչեւ այդ օրը գովեստ միայն շռայլած էր ինձ իր յօդուածներուն մէջ. այդ օրէն յետոյ սկսաւ պարսաւել երբ առիթ գտնէր, և նոյն իսկ ինձ վերադրեց Վանի Վարժապետանոցին փակումը, ինձ որ, իբր անդամ Ուսումնական Խորհուրդի, Վարժապետանոցի մը պէտքն զգացուցած եմ նոյն իսկ Կոստանդնուպոլսի համար, ինչպէս որ կ'վկայէ Ալպօյաճեան. «Զերազ ինքն ալ առաջարկեց Վարժապետանոցի մը հաստատման և կրթական պիւտճէի խնդիր յարուցանել:» Պատմեմ ուրեմն Վանի Վարժապետանոցին փակման պարագաները:

Ինչպէս որ կ'վկայէ Արարատեան Ընկերութեան ատենագրութիւնը (Տ. Գրիչ եւ Սուր, 1881), Օրթագիւղի մէջ 1876 Ապրիլ 15ին չորս երիտասարդներ (Զարեհ Շիշմանեան, Արփիար Արփիարեան, Պետրոս Վասիլեան, Օննիկ Եալաղճեան) «կ'որոշեն մի ընկերութիւն կազմել Արարատեան Ընկերութիւն շայոց անուամբ, նպատակ ունենալով Պօլիս գտնուող Հայաստանցի տղայոց ձրիաբար ուսումն և արուեստ ուսուցանել»: Երբ անդամ ընտրեցին զիս, տեսայ թէ սկսած էին գործադրել իրենց նպատակը, երկու վանեցի պատանիներ որդեգրելով, զոր կ'ուզէին յետոյ Հայաստան

դրկել իբր ուսուցիչ: «Եթէ չերթան, ի՞նչ պիտի ընէք, ըսի օգոստոս Յի նիստին մէջ: Ես աշակերտ եմ Նուպար-Շահ-նազարեան վարժարանի, ուր տասը գաւառացի ժառանգաւորներ տասը տարի աղգին հացը կերան, վարդապետ կամ գէթ վարժապետ ըլլալու խոստումով, և, երբ չկատարեցին իրենց յանձնառութիւնը, Պատրիարքարանն իսկ չկրցաւ բռնադատել զանոնք:» Ուստի առաջարկեցի փոխել Ընկերութեան նպատակը և դնել «Հայաստանի մէջ ձրիաբար ուսում ծաւալել», դպրոցներ բանալով հոն: Առաջարկս ընդունուեցաւ երկար վէճերէ յետոյ, որոնց մէջ գլխաւոր ընդդիմախօսս եղաւ Արփիարեան, որ որդեգրել տուած էր յիշեալ պատանիները: Տարիներ յետոյ, երբ, Արմէնիաի խմբագիր Մկրտիչ Փորթուգալեանի հետ միացած, ուզեց ուրանալ Հայաստանի կրթական գործին մատուցած այս ծառայութիւնս, Զարեհ Շիշմանեան իր Տիգրան Եսայեան բարեկամին ուղղեց 1902 յուլիս 5 թուակիր հետագայ նամակը, որ հրատարակուեցաւ լրագրիս մէջ.

« Ի պատասխան ձեր հարցման, կը փութամ յայտնել թէ Արարատեան Ընկերութեան սկզբնական նպատակն էր Պօլիս գտնուող գաւառացի պատանիներ կրթել, իբր դասատու Հայաստան դրկելու համար: Յետոյ, Պ. Մ. Զերազ առաջարկեց Ընկերութեան նպատակը փոխելով ուղղակի Հայաստանի մէջ դպրոցներ բանալ: Այս առաջարկը, անդամոց ոմանց կողմանէ բաւական ընդդիմութեան պատահելէ յետոյ, վերջապէս ընդունուեցաւ:»

Դպրոցասիրաց-Արեւելեան ու Կիլիկեան Ընկերութիւններն ալ, Արարատեանին հետեւելով, որդեգրեցին այս նպատակը, զոր առաջինը Տարօնի մէջ գործադրեց, երկրորդը Կիլիկիա, երրորդը Վասպուրական: Այս երեք մարմինները 1880 յունիս 1ին ձուլուեցան, Միացեալ Ընկերութիւնք Հայոց անունին տակ: Ես եղայ այս ձուլման գլխաւոր ջատագովն ալ, և նորէն գլխաւոր ընդդիմախօսը եղաւ Արփիարեան, թէեւ յետոյ, դէպքերը իրեն նպաստաւոր կերպով խեղաթիւրելու սովորութեանը համեմատ, գրեց թէ « երեքը ի մի ձուլելու գաղափարը մենէ շատերուն մտքին մէջ ծնունդ առաւ »: Կ'պնդէր թէ, քանի որ Արարատեան միւսներէն աւելի համբաւ ու դրամ ունէր, անկում մը կրած

պիտի ըլլար եթէ ձուլուէր անոնց հետ: Այս առթիւ էր որ պառակտիչ ոգի մականունը տրուեցաւ իրեն:

Վանի Վարժապետանոցին գալով, Փորթուգալեանի տեսչութեանը յանձնեցինք մեծ յոյսերով: Այս երիտաւարդը իր ջերմ հայրենասիրութեանը համար սիրելի եղած էր ինձ իր Ասիա լրագրին հրատարակութենէն ի վեր, որոյ գլխաւոր աշխատակիցն էի. եւ աւելի սիրելի եղաւ երբ, Վան հասնելէ յետոյ, գրեց մեզ թէ Միացեալ Ընկերութեան կ'նուիրէր իր 4 ոսկի ամսականին կէսը, քանի որ 2 ոսկիով պիտի կարենար ապրիլ հոն: Սակայն Վարժապետանոցին կացութիւնը վատթարացաւ հետզհետէ, երբ Փորթուգալեան անհաշտ կռիւի մը բռնուեցաւ գլխաւոր ուսուցիչ խոհեմ Պօղոս Թագլորեանի հետ, երբ դպրոցին տարեկան ծախքը 1.000 ոսկիի բարձրացուց, տնտեսական տագնապ սպառնալով Ընկերութեան, և երբ մազ մնաց որ քաղաքական տագնապ ալ պատճառէր իր անխոհեմ արարքներով: Թուրք կառավարութեան կասկածոտ հսկողութեանը հակառակ, յեղափոխական ճառեր կ'արտասանէր, մինչ իր ընտրած ուսուցիչներէն մին ալ, Տաճատ Պէյլէրեան, ապստամբութիւն կ'քարոզէր եկեղեցիներուն մէջ, ժողովուրդ հրաւիրելով զանգակահարութեամբ: Օր մ'ալ սահեռադիրն ստացայ Փորթուգալեանէն. « Կեանքս վտանգի մէջ է: Ատրճանակ մը զրկէ ինձ: »

Ներսէս Պատրիարքին գոհացում տալու համար, Սուլթանը յանձն առաւ հայ մուլավին ու ոստիկաններ նշանակել Վանի նահանգին համար, ուր հոծ Հայութիւն կ'ընակէր: Թուրք կուսակալին քով առաջին անգամ օգնական ընտրուեցաւ հայրենասէր Մարկոս Աղաբէգեանը, յետոյ Մկրտիչ Աղաթօնը, երէց եղբայր բարեյիշատակ Գրիգոր Աղաթօնի: Մկրտիչ Հասգիւղ կ'ընակէր ինձ պէս, եւ բարեկամ էր ինձ: Իրեն ջերմօրէն յանձնարարած էի մեր Ընկերութեան դպրոցներն ու Փորթուգալեանը: Օր մ'իւր ընտանիքին ծոցը վերադարձաւ, առժամեայ արձակուրդ առած: Բարի գալուստի այց տուի այս լուսամիտ ու ազգասէր Հայուն: « Լաւ կ'ընէք, ըսաւ ինձ, եթէ քիչ մը քաշէք ձեր Փորթուգալեանին սանձը: Իր անխոհեմ ընթացքով կառավարութեան կասկածը կ'հրաւիրէ ձեր Ընկերութեան վրայ: »

Վերջերս Վարժապետանոցի պարգեւաբաշխին հրաւիրեց վալին ու զիս: Գացինք սիրով ու գոհութեամբ լսեցինք աշակերտներուն ճառերն ու երգերը: Փորթուգալեան այնուհետեւ յայտարարեց թէ աշակերտները մարմնամարզի փորձեր պիտի կատարէին: Ռուսաստանէն փախած հայ զինուոր մը, զոր մարմնամարզի դասատու ընտրած է, մեր առջեւ շարեց պատանիները, որոնք հրացանի տեղ գաւազանով զինուած էին, եւ զանազան մարզանքներ ընել տուաւ անոնց: Կուսակալը, որ քովս նստած էր, յուզուեցաւ, եւ, ձեռքը թեւիս դպցունելով, ըսաւ ցած ձայնով. « Կէօրի՛ւեօրմուսուն նէ եաբըեօրլար: — Պունա ժիմնասդիգ տէրլէր, պատասխանեցի: Աւօրա մէքթէպլէրինտէ տէ եաբարլար: — Վա՛յ, յարեց, պէն պի՛լմէեօրմուսեում ճիմլանդիեին նէ օլտուղունու: Պունլարըն եաբտըղը պաեաղըճա ապէր Թալիմի տիր »: Եւ մեկնեցաւ, տժգոհ ու կասկածոտ: Պէտք չէ՞ր որ Փորթուգալեան, ճառերէն ու երգերէն յետոյ հանդէսը վերջացած հռչակելով, ճամբու դնէր վալին ու զիս, եւ այնուհետեւ աշակերտներուն ծնողներուն առջեւ կատարել տար այն զինուորական մարզանքները: Ձեր տեսուչը փորձանք պիտի բերէ ձեր Ընկերութեան գլխուն: »

Շատ չանցած, Ներսէս յայտնեց ինձ թէ մեծ-եպարքոսը իրեն հաղորդած էր Վանի կուսակալին մէկ ծանրակշիռ տեղեկագիրը, որ կ'առաջարկէր փակել Ընկերութեան բոլոր դպրոցները, որոնք, ըստ իրեն, կրթական հաստատութիւններ ըլլալու տեղ՝ յեղափոխական վառարաններ էին, եւ Վանէն հեռացունել Փորթուգալեանը, զոր կ'անուանէր քաղաքական խռովարար (մուխիլլի բօլիթիքա ու ասայիշ): Սատրազամը յայտնած էր թէ, կատարեալ վստահութիւն ունենալով կուսակալին վրայ, պիտի հրամայէր գործադրել անոր առաջարկները: Պատրիարքը կ'բարեխօսէ, խոստանալով քննել խնդիրն ու գոհացուցիչ կարգադրութիւն մ'ընել տալ: « Ընկերութեան հաղորդէ մեծ-եպարքոսին սպառնալիքն ու կուսակալին տեղեկագիրը, ըսաւ ինձ Ներսէս: Վանի դպրոցը գոհելով, կրնանք ազատել միւս դպրոցները: Ափսո՛ս որ Փորթուգալեան չէ անսացած իրեն շռայլած խոհեմութեան խորհուրդներու: »

Տնօրէն ժողովին, որոյ ատենապետն էի, հաղորդեցի այս խօսքերն ու վաւիին պաշտօնագիրը: Համամիտ գրտնուեցանք պատրիարքական առաջարկին, այլ որոշեցինք Ընդհանուր ժողովի վեհավճռին ենթարկել խնդիրը: Այս ժողովը գումարուեցաւ, Արփիարեան ու իր կուսակիցները երկարօրէն պաշտպանեցին Վարժապետանոցը, այլ մեծամասնութիւնը իր ազատ քուէով անոր փակումը վճռեց, երկու չարիքներու փոքրագոյնն ընտրելով: Ես ոչ իսկ մասնակցեցայ քուէարկութեան, եւ Տնօրէն ժողովի միւս անդամներն ալ յորդորեցի որ ձեռնպահ մնան, եւ մնացին, և սակայն տարիներ յետոյ Արփիարեան, 72 ոսկիի խնդրին վրէժը լուծելու համար, համարձակեցաւ գրել թէ «Զերազ գոցել տուաւ Վարժապետանոցը»: Ալպօյաճեան, այս մանրամասնութիւններուն անտեղեակ, արձակած է իր ձախող պատգամներէն մին. «Արփիարեան սակայն անոր (Զերազին) կու տայ արատաւոր դեր մը, վասնզի Զերազը կը դնէ դիրքի մը մէջ որ երբեք լաւ գաղափար մը չպիտի տար մարդու մը նկարագիրին վրայ, որ շատ հեռու պէտք էր ըլլար ազնիւ կոչումի արժանի ըլլալէ, երբ նոր դիրքը կ'օգտագործէր հին հաշիւ մը մաքրելու, երբեմնի նուաստութեան մը վրէժը լուծելու, ոխ մը առնելու համար:» Երբեմնի նուաստութիւն. ե՞րբ, ո՞ւր, ի՞նչպէս:

Վարժապետանոցի փակումով, որ վիրաբուժական գործողութիւն մ'էր՝ անդամ մը գոհելով մարմինը փրկելու համար, Ընկերութիւնը ազատեցաւ փորձանքէ, այլ Վասպուրականի կրթական գործը չտուծեց: Փորթուգալեան շարունակեց իր պաշտօնը իր անձնական պատասխանատուութեանը տակ: Մեր Տնօրէն ժողովը ձեռքի տակէ օգնեց անոր: Փորթուգալեանի տրամադրութեանը տակ դրինք դըպրոցին շէնքը, որոյ վարձակալութեան պայմանաժամը չէր լրացած, եւ անոր նուիրեցինք դպրոցական ամբողջ կարասին: Երբ Փորթուգալեան իր ձրիավարժ սաներուն համար տարեթոշակ վճարող պաշտպաններ փնտռելու ելաւ, մենք ալ պաշտպան գրուեցանք: Ես Արարքեան անուն ուսանողի մը համար տարեթոշակ վճարեցի մինչեւ դպրոցին փակումը, որ տեղի ունեցաւ երկու տարիէն, եւ կուսակալը վերջապէս հասաւ իր նպատակին, Վանէն հեռացունելով

Փորթուգալեանը իբր քաղաքական խոսվարար: Բարեբախտաբար այդ պատմական քաղաքն ունեցաւ աչազուրկ այլ լուսամիտ Երամեան մը, որ կրցաւ աւելի լուրջ դաստիարակութիւն մը ծաւալել հոն:

Փորթուգալեանի հետ բարեկամ մնացի այնուհետեւ ալ, մինչեւ այն օրն ուր, Արփիարեանի պատասխանելով, ստիպուեցայ ըսել թէ « Փորթուգալեան այն ատեն այնքան խոհեմ չէր որքան է այսօր »: Այս պարզ ճշմարտութիւնը զայրոյթ ազդեց Արմէնիաի խմբագրին, որ, իր կարգին, սկսաւ խեղաթիւրել անցեալ իրողութիւնները, Արծրունիին վերագրելով իմ կատարած դերս: « Ոխ մը առնելու » չեմ գիշած երբէք: Բնական զտած եմ որ 60ամեայ գործունէութիւն մը հակառակորդներ, մրցորդներ ու նախանձորդներ յարուցանէ, մանաւանդ մերինին պէս ժողովուրդի մը մէջ: Ներած եմ անոնց ամէնուն, եւ նոյն իսկ հաշտուած եմ անոնց հետ որոնք մենամարտի հրաւիրեցին զիս կամ յոռեզոյն դաւեր նիւթեցին...

Ալպօյաճեան թէոգիկէն լսած է թէ գիրք մը գրելու ձեռնարկած եմ La Question Arménienne (au Congrès de Berlin) անուն, եւ կ'յարէ. « Այս հատորը չենք գիտեր թէ արդարեւ պատրաստուած է »: Վաղուց պատրաստուած ու յանձնուած է փարիզեան հրատարակիչ Կէօթնէոի, այլ խոհեմութիւն սեպած եմ յետաձգել տպագրութիւնը, ճարակ չտալու համար Քէմալեաններուն հակահայ քաղաքականութեան:

Արդար չէ ասի մը մտաւորականներու վերագրել հայկական խնդրին ծաղումը: Հարստահարութենէ ազատելու փափաքն ընդհանուր էր, երբ Ռուսին յաղթական սուրը նորէն բացաւ արեւելեան խնդիրը: Ալպօյաճեան Կարապետ Փանոսեան մը միայն կրցած է ցոյց տալ իբր ընդդիմախօս Պէրլինի վեհաժողովէն առաջ, այն ալ Մանգլումէի Էֆքեարի քողարկեալ ակնարկութիւններուն մէջ: Փանոսեան, իր ժողովրդականութիւնը կորսնցունելէն զայրացած, հակազգային ընդդիմադիր մը դարձած էր, ինք որ ժամանակաւ, հայրենասիրութիւն ու յեղափոխականութիւն ցուցադրելով, թրքերէնի կ'թարգմանէր Մառսէյէզը (Տուրմաեալըմ արթըք, Հա՛յլար, պասմըշ տիւշման օրտումուզու), եւ Զէյթունի

ապստամբները շատագոյնով հակաթուրք յօդուած մը կ'վերջացունէր սա բառերով. Իշիմիզ ԱԼԼահիա քալտը, բառեր որոնք պետական հալածանքի ենթարկեցին զայն: Տեղը չէ՞ ըսելու այսպիսի երկակենցաղներու, ինչպէս նաեւ կառքին կոտորելէն յետոյ ներկայացող ուղեցոյցներու. «Անմեղն ի ձէնջ արկցէ զառաջին քարն:» Փանոսեան այնքան դառնացած էր որ օր մ'ըսաւ ինձ. «Մեր երկուքին տարբերութիւնը սա է որ դու ազգը կ'սիրես, ես կ'խղճամ ազգին վրայ: Ինձ համար ազգը հիւանդ ու ցաւագար շունի մը կ'նմանի. կ'խղճամ այսպիսի անասունի մը վրայ, այլ չեմ կարող սիրել:» Եւ հրատարակած է բազում յօդուածներ սա յանկերգով. էրմէնիլէրին եիւզտէ տօքսանը գազ, պոլստալա տըր:

Տաճկահայութեան ջախջախման պատճառը Փանոսեանի ենթադրածէն աւելի խոր է: Թուրք ազգայնամոլները համոզուած էին թէ Ֆաթիհ սխալած էր իր նուաճած ոչ-թուրք ցեղերը չթրքացունելով կամ բնաջինջ չընելով, եւ յարմար առիթի կ'սպասէին այդ սխալն ուղղելու համար: Այս առիթը վերջապէս ներկայացաւ, երբ Մեծ Պետութիւնները, որոնք ահ կ'ազդէին թուրքերուն, սկսան իրարու դէմ դաւել ու պատերազմիլ: Թրքահպատակ Ասորիները, Քուրդերը, Արաբները կամ Լազերը պատուիրակ չէին դրկած Պէրլին, եւ սակայն մեր ցեղին պէս հալածուեցան ու ջախջախուեցան, որպէս զի թուրքիա թուրքերուն մնայ: Հըրեաներն ալ տեղահանութեան ու ջարդի պիտի ենթարկուէին, եթէ Պալեստին թուրք լուծէն ազատած չըլլար:

Այո, հարստահարութենէ ազատելու ընդհանուր փափաքն էր որ վարժապետեանը Սան-Սդէֆանօ մղեց ու Խրիմեանը Պէրլին, եւ ոչ Չարին կամ Սուլթանին դիւանագիտութիւնը, ինչպէս որ կ'երեւակայեն ոմանք: Թէեւ մեծ հայրենասէր, Ներսէս համամիտ էր թաքթաքեան Պօղոս Պատրիարքի պահպանողական քաղաքականութեան, ազգին համար վտանգաւոր համարելով ամէն ապստամբական շարժում. սակայն պարտաւորուեցաւ հոսանքին գլուխն անցնիլ ու շատացաւ լիբանանեան ինքնավարութեան համեստ ծրագրով, որ բոյն մը պիտի ապահովէր հայ ժողովուրդին, առանց քայքայելաւ օսմանեան պետութիւնը, քա-

նի որ Տաճկահայաստանի ընդհանուր կառավարիչը պիտի կոչուէր էրզրում վալիսի, ինչպէս որ Լիբանանինը կ'կոչուէր ձէպէլը Լիպնան վալիսի: Սուլթանին հպատակ քրիստոնեայ ցեղերը Փարիզի դաշնագիրն ստորագրող պետութիւններուն պաշտպանութեամբը միայն կրցած էին հարստահարութենէ ազատիլ ու ինքնօրէն դառնալ. այս էր փրկութեան միակ միջոցը, եւ բնական էր որ Հայերն ալ փորձէին զայն: Լէնին, որ տարբեր միջոց մ'առաջարկեց, չէր ծնած դեռ. եւ դեռ ապացուցուած չէ որ իր դրութիւնը պանակիա մ'եղած ըլլայ:

Ըսուեցաւ թէ Ներսէս սխալ գործեց արեւմտեան պետութիւններուն դիմելով, մինչ պարտաւոր էր Ռուսին միայն դիմել: Պատմած եմ արդէն թէ երբ Վեհաժողովէն առաջ իր ներկայացուցիչը, Խորէն Նար Պէյ, Հայաստանի համար ինքնավարութիւն խնդրեց Կօրչաքովէն, սա յօժարութիւն յայտնեց, այլ, առարկելով թէ ուրիշ պետութիւններ ալ պիտի մասնակցէին Վեհաժողովին, խորհուրդ տուաւ որ Պատրիարքը անոնց ալ դիմէր: Ոմանք թերահաւատութեամբ ընդունեցան պատմածս, այլ միեւնոյն իրողութիւնը կրկնուեցաւ 1912ին, երբ Պոլսահայութիւնը Քէորդ Ե. Կաթողիկոսէն խնդրեց ուսն կառավարութեան միջամտութիւնը հայցել 61րդ յօդուածին գործադրութեանը համար, եւ Ալպօյաճեան կ'ըսէ իրաւամբ. « Կաթողիկոսին խնդրանքը Ռուս կառավարութիւնը ոչ միայն ուշադրութեան առաւ, այլ անոր յաջողութեան համար եւրոպական դիւանագիտական աջակցութիւնն ալ ապահովելու համար, արտօնեց որ Կաթողիկոսը ունենայ արտասահմանի մէջ պատուիրակութիւն մը որ դիմում կատարէ Մեծ Պետութեանց մօտ: »

Սակայն Ալպօյաճեան անիրաւ է երբ կ'ըսէ թէ Պէրլինի մէջ ուշ գացած ենք Կօրչաքովին: Ծեր դիւանագէտը հոն հիւանդացաւ, ինչպէս որ պատմած եմ թէ՛ լրագրիս և թէ՛ Կոչնակի մէջ, և հարկ եղաւ սպասել որ ելլէր անկողինէն: Երբ վերջապէս կրցաւ ընդունիլ զմեզ, շատ սիրալիր կերպով վարուեցաւ: Անթացուպներուն վրայ կոթնած, ոտքի ելաւ ու մինչեւ սանդուխին գլուխն ընկերացաւ հայ արքեպիսկոպոսներուն: Վեհաժողովին ատենագրութիւնը կ'վկա-

յէ թէ Շուվալով պաշտպանած է մեր դատը, մինչ Վատէնկ-
դօն, որ խոստացած էր պաշտպանել, լռութիւն պահած է:

Եթէ Փարիզի տեղ Լօնտօնի մէջ հիմնեցի թերթս,
պատճառը սա է որ մամուլն աւելի ազատ էր հոն եւ 1889ին
Ֆռանսական կառավարութիւնը Փարիզ հրատարակող
հակաթուրք թերթ մը խափանած ու երկրէն արտաքսած
էր անոր հօլանտացի խմբագիրը: Բրիտանական ոստանին
մէջ, մօտէն քննեցի կացութիւնը, եւ հասայ սա եզրակա-
ցութեան թէ Ռուսը միայն կրնայ խզել Արեւելքի գորդեան
հանգոյցը: Երբ Արփիարեան, Կոստանդնուպոլիսէն Իզմիր-
լեան պատրիարքի հրամանով նամակ գրելով ինձ, ուզեց
իմանալ անգլիական հայասիրութեան իսկական արժէքը,
պատասխանեցի թէ յուսալի չէր որ գործնական միջա-
մտութիւն յաջորդէր մարդասիրական ազնիւ ցոյցերուն,
թէ «Իզմիրլեան լաւ կ'ընէր որ ջուր խառնէր իր գինիին
մէջ՝ երբ գործ ունենար Սուլթանին հետ», եւ թէ կարելի
էր կացութիւնը բացատրել երկու տողով.

« Հայաստան կ'ուզէ ճար,

Անգլիա կու տայ ճառ: »

Թերթիս լօնտօնեան վերջին թիւերը վկայ են այս քա-
ղաքական փորձառութեանս, և միշտ հեռու մնացած եմ
չնչակէն ու Դաշնակէն, ոչ թէ եսամոլ փառասիրութեամբ,
ինչպէս որ կ'երեւակայեն ոմանք, այլ անոր համար որ այդ
կուսակցութիւններուն հակառուս ոգին կրնար փնասել տաճ-
կահայ դատին, որոյ յաղթանակը Ռուսին բարեհաճութենէն
կախում ունէր և ունի: Աւելորդ չեմ սեպեր յայտնութիւն
մ'ընել այս առթիւ:

Ռուսահայ նկարիչ մը, Բաշինջաղեան, Մօնթառնասի
ծառուղիին մէջ բացած էր աշխատանոց մը, ուր ցուցա-
դրած էր իր նկարներէն շատեր, Հայաստանի տեսարաննե-
րէն օրինակուած: Լրագրիս աշխատակիցներէն մին, որ
մեր նշանաւոր օրագրողներէն մին է այսօր, Տիգրան Զա-
ւէն, օր մը հոն բերաւ իրեն ծանօթ Ֆռանսացի ականաւոր
հրապարակախօս մը, Իւոպէն Կօհիէ, որպէս զի տեսնէր հայ
արուեստագէտի մը գործն ու յիշատակէր փարիզեան մա-

մուլին մէջ: Ես ալ հոն էի, և գոհ եղայ տեսնելով որ մեր հիւրը կ'հաւնէր այդ պատկերներուն: Խօսք բացուեցաւ հայկական խնդրին վրայ, և յիշատակուեցաւ թէ Չարը Գօմբիէնքը պիտի դար քիչ ատենէն: Կօհիէ Չարին մեծագոյն հակառակորդն էր Ֆռանսայի մէջ. կատաղի յօղուած մը հրատարակած էր անոր դէմ, յայտնելով թէ այդ բռնաւորը մահուան արժանի էր: Կառավարութիւնը պատժեց իր դաշնակցին սպառնացող յանդուգն գրադէտը: «Գիտէ՞ք թէ որքան հակառակ եմ Չարին, ըսաւ մեզ Կօհիէ. սակայն, եթէ Հայ ըլլայի, անոր Ֆռանսա գալէն կ'օգտուէի զրկելու համար աղերսագիր մը, որով իր պաշտպանութիւնը հայցէի Տաճկաստանի տառապեալ Հայերուն համար: Ռուսէն ուրիշ պաշտպան չէք կարող գտնել Եւրոպայի մէջ:» Գիտէինք թէ իրաւունք ունէր: Տիգրան Չաւէն, յիշելով թէ պէտք է երկաթը ծեծել երբ տաք է դեռ, ըսաւ իր բարեկամին. «Չորս հոգի ենք հոս, Պ. Կօհիէ, եւ մեր մէջէն դուք էք ամէնէն կարողը այդպիսի ուղերձ մը խմբագրելու: Դուք գրեցէք, մենք օրինակենք, ստորագրենք, ուրիշ Հայերու ալ ստորագրել տանք, և զրկենք Գօմբիէնքը:» Կօհիէ գրեց, ես օրինակեցի և ստորագրեցի, Չաւէն ու Բաշինջաղեան ստորագրեցին, ուրիշներու ալ ստորագրել տուի, եւ զրկեցի Չարին, լրագրիս մէջ հրատարակելով պատճէնը: Մեր յեղափոխական թերթերը ամիսներով մրտեցին զիս այդ աղերսագրին իբր թէ շատ նուաստացուցիչ ոճին համար, Արմէնիա ալ կրօնական խժբժանքներ ըրաւ երկար ատեն. լռութեամբ կրեցի բոլոր նախատինքները, չյայտնելով ուղերձին բուն հեղինակը: Քառորդ դար անցաւ այդ թուականէն ի վեր, Նիգօլա Բ.ին յաջորդեց Լէնին, Բաշինջաղեան մեռաւ, այլ Չաւէն կենդանի է, և ա՛լ անպատեհութիւն չեմ տեսներ այս յայտնութիւնն ընելուս մէջ:

Անհնար է որ 60ամեայ շրջանի մը մէջ պատահած չըլլամ մի քանի Հայերու որոնք պախարակելի գործեր կատարած ըլլան: Ալպօյաճեան ընդհանրապէս պաշտպանելու կ'ելլէ այդ անձերը, թէեւ մօտէն տեղեկացած չըլլայ անոնց բոլոր արարքներուն: Օրինակ մը տալու համար, պիտի ըսեմ թէ, Ի. Չայեանի մասին գրածս թարգմանելէ յետոյ, կ'յարէ թէ «իւր անունը երբէք արատաւորուած չէ»:

Ի՞նչ կ'հետեւի ասկէ, եթէ ոչ թէ զրպարտած եմ զայն: Չայ-
եան գեղեցիկ ձիրքերով օժտուած Հայ մ'էր արդարեւ, սակայն
իր կեանքին վերջին շրջանին մէջ դրամական անձկութիւն
ունեցաւ, Դրան գրէթէ բոլոր հայ պաշտօնատարներուն
պէս, որոնք իրենց ամսականէն աւելի դրամ ծախսելու
ստիպուած էին, իրենց դիրքը բարձր պահելու համար: Գի-
տէր թէ վարձատրութեան պիտի արժանանար, եթէ կարե-
նար համոզել զիս որ դադրեցունէի թերթս ու Կոստանդ-
նուպօլիս վերադառնայի: Յայտնած էր իր ծրագիրը եղբօրս,
որմէ 100 օսմանեան սակի փոխ առած էր ու չէր կրցած
վճարել: Եղբայրս հաղորդեց ինձ անոր խորհուրդը, յետոյ
ալ անոր հաղորդեց մերժողական պատասխանս: Իրողու-
թիւնը այս է ահա:

Քանի որ խնդիրը կաշառքի վրայ է, աւելի հետաքրքիր
յայտնութիւն մը պիտի ընեմ այսօր:

Հօնտօնէն Փարիզ փոխադրուելէս քիչ յետոյ, այց
տուաւ ինձ բժիշկ Շառլ Մարկոսօֆ, որու պատահած էր
Նուպար Փաշայի փեսայացած Գափամաճեան Լեւոնի Բե-
րայի բնակարանին մէջ (Լեւոն Պէյ Նուպար-Շահնազարեան
վարժարանի սաներէս էր, Աղեքսանդր Փանոսեանի պէս,
որ լաւագոյն աշակերտս էր հայերէնի մէջ): Մարկոսօֆ, որ
Փարիզի օսմանեան դեսպան Միւնիւր Փաշայի խորհրդա-
կանն ու քարտուղարը եղած էր, յայտնեց ինձ թէ կ'ուզէր
կարեւոր գործի մը համար հետս տեսակցիլ յաջորդ օրը,
Լիւաներու սրճարանին մէջ, « երեկոյեան արէւիդիֆի ժա-
մուն »: Այն ատեն դեռ գաղափար չունէի արէւիդիֆի վրայ,
սրճարան երթալու սովորութիւն չունենալով: « Ի՞նչ է
արէւիդիֆը, հարցուցի Մարկոսօֆին: — Վա՛յ, պատաս-
խանեց, չգիտե՞ս արէւիդիֆին ինչ ըլլալը », եւ բացատրեց,
յարելով. « Վախնամ թէ այսքան սակաւապէտ մարդ մը
դժուարացունէ պաշտօնս: »

Եկաւ որոշուած ժամուն, եւ յայտնեց թէ Միւնիւր Փա-
շայէն պաշտօն առած էր բանակցիլ հետս Ապտ-իւլ-Համիտի
հրամանով: « Սուլթանը, յարեց, կ'ուզէ որ թերթդ դադրե-
ցունես ու վերադառնաս Կոստանդնուպօլիս, ուր կ'խոստա-
նայ շքանշան, բարձր պաշտօն, առատ ամսական, վերջա-
պէս ինչ որ ուզես: Եթէ կ'վախնաս հայրենիք վերադառ-

նալէ, Սուլթանը կ'հաւանի որ Փարիզ մնաս ու Պանդ Օդոմանէն խոշոր ամսական մը ստանաս ցմահ, միայն թէ դադրեցունես թերթիդ հրատարակութիւնը: Ի՞նչ են պայմաններդ: — Պէտք չունիմ Սուլթանին շնորհներուն, պատասխանեցի: Ես, անձնապէս, փնաս չեմ կրած օսմանեան կառավարութենէն, այլ գաւառացի եղբայրներս ու քոյրերս արդարութեան ու ապահովութեան երես տեսած չունին: Անոնց համար է որ կ'աշխատիմ ու պիտի աշխատիմ, մինչեւ որ գործադրուին խոստացուած բարենորոգումները: Երբ գործադրութեան սկզբնաւորութիւն մը տեսնեմ, կ'դադրեցունեմ լրագիրս, առանց ո' եւ է վարձատրութիւն ընդունելու, կամ՝ եթէ շարունակեմ՝ գրիչս կ'գործածեմ ներքող հիւսելու այն արդարակորով վեհապետին որ հաւասարապէս երջանկացուցած ըլլայ իր մահմետական ու ոչ-մահմետական հպատակները:»

Մարկոսօֆ գոհ չեղաւ պատասխանէս, այլ խոստացաւ դեսպանին հաղորդել զայն: « Հիմայ որ տեսաք թէ անխախտ պիտի մնամ որոշմանս մէջ, ես ալ ձեզ առաջարկ մը պիտի ընեմ, ըսի: Դուք, որ Հայ էք ու քեռորդի Նուպար Փաշայի պէս մեծ Հայու մը, կրնա՞ք անտարբեր մնալ ձեր ցեղին անցուցած այս ճգնաժամին մէջ: Զմայլելի գրիչ մ'ունիք դուք, և ես պոլսական «La Turquie» լրագրին մէջ հիացումով կարդացած եմ ձեր Un Passant ծածկանունով հրատարակած յօդուածները: Ինչո՞ւ ձեր գեղեցիկ տաղանդէն չօգտուի ձեր հարազատ ազդը: Ծածկանուն մ'ընտրեցէք ու յօդուած գրեցէք թերթիս համար, որոյ խմբագիրը գլուխը կու տայ, գաղտնիքը չտար (սէրինի վերիւ, սըրընը վերմէզ): »

Միւնիք Փաշայի պատուիրակը, որ եկած էր զիս կաշառել նիւթապէս, ինէ կաշառուեցաւ բարոյապէս: Եւ այնուհետեւ լրագրիս մէջ C. Arménag ծածկանունով հրատարակեց սքանչելի յօդուածներ, որոնց գլխաւորն է 119րդ թիւին մէջ հրատարակուածը, «Le Sultan rouge et l'Empereur jaune» տիտղոսով: Խնդիրը գերման կայսրին վրայ էր, որ Ապտ-իւլ-Համիտին այց տուած էր ղեղին համադգեստով:

Արդար չէ ըսել թէ, հայկական խնդիրը սեփականու-

Թիւնս նկատելով, հանդուրժած չըլլամ որ ուրիշ Հայեր ալ անով զբաղին: Ընդհակառակն, խրախուսած եմ մեր բոլոր գործիչներուն օգտակար ճիգերը, և չէ պատահած որ Հայ մը լաւ գործ մը կատարած ըլլայ եւ լրագիրս հռչակած չըլլայ զայն մեծամեծ գովեստներով: Գիտնալով հանդերձ թէ Յակոբեան յաւակնոտ միջակութիւն մ'էր, ըսած եմ իրեն թէ «իւր բառերը մարգարտի պէս կը շարէ», ինչպէս որ, ըստ Ալպօյաճեանի, կ'վկայէ իր ձեռագիր ինքնակենսագրութեանը մէջ: Տժգոհութիւն կ'յայտնէի այն ատեն միայն երբ տաճկահայ դատին լուծումը դժուարացունող կնճիռներ յարուցուէին ու հակառուս ցոյցեր կամ անիշխանական գործեր կատարուէին: Մտքիս մէջ սեւեռուած մնացած էր Թօրին Օֆիսի պաշտօնատարներէն մէկուն սա խօսքը. «Իրաւունք չունիք մենէ գանդատելու: Ձեր յեղափոխականներն են ձեր դատին ամէնէն աւելի վնասողները: Անոնք դաշոյն ու ոռմբ կ'գործածեն, ճիշդ անիշխանականներուն պէս: Մենք, որ մեր երկրին մէջ կ'պատժենք անիշխանականները, միթէ կրնա՞նք պաշտպանել զանոնք Տաճկաստանի մէջ:» Իմ բռնած խոհական քաղաքականութիւնս գնահատուեցաւ օտարներէն, ինչպէս որ կ'վկայէ մեծագոյն հայասէր Ճէյմս Պրայսի 1880 նոյեմբեր 22 թուակիր նամակն առ Ներսէս Պատրիարք, նամակ որ անձանօթ մնացած էր ինձ, այլ որ չէ կրցած վրիպիլ Ալպօյաճեանի արգոսեան աչքերէն: Երբ Կլատսդըն նախարարապետ ընտրուեցաւ, վարժապետեան Լօնտօն դրկեց զիս, 61րդ յօդուածին գործադրութեանն աշխատելու պաշտօնով: Չորս ամիս յետոյ, Պատրիարքարանէն գրուեցաւ ինձ թէ դրամական անձկութեան պատճառով դադրած էր պաշտօնս և թէ Կոստանդնուպոլիս վերադառնալու էի, գործս կիսկատար թողած: Յաւեցայ, չորս ամիս ալ անձնական դրամովս ապրեցայ Լօնտօնի մէջ, սկսուած բանակցութիւնները շարունակելու համար, և յետոյ ստիպուեցայ մեկնիլ, հրաժեշտ տալով հայասէրներուն: Պրայս այս առիթով է որ գրած է Ներսէսին. «Մեծ ցաւով է որ պիտի տեսնեմ մեկնիլը Պ. Չերազին, որ հոս այնքան ապացոյցներ տուաւ գործօն եռանդի մը, լուսաւորեալ իմացականութեան մը և ուրիշ բարեմասնութեանց, որ իրեն շահեցան Անգլիոյ մէջ

քանի քանի կարեւոր անձնաւորութեանց բարեկամութիւնը:» Այս տողերուն հեղինակը անդլիացի նախարար մ'է, այսինքն 400,000,000 հպատակներու կառավարիչներէն մին: Այսպիսի վկայի մը քով որքա՛ն կ'նսեմանան մեր յաշադկոտ Մարկոսներն ու Կիրակոսները, որոնք կ'ճգնին փառասիրութիւն ցոյց տալ ինչ որ ազգասիրութիւն է միայն, ամենախոր ու անձնագոհ ազգասիրութիւն:

Ալպօյաճեան կ'ըսէ թէ Նիկողոս Թիւլպէնտճեան և ուրիշ ընդդիմադիրներ «հակասութիւններ, սխալներ» գտան Թէ ինչ Շահեցանք Պէրլինի վեհաժողովէն անուն գրքոյկիս մէջ: Թիւլպէնտճեան հոգաբարձու էր Հասդիւղի Ներսիսեան Վարժարանին մէջ, ուր ազգային պատմութիւն կ'դասախօսէի ձրիապէս, քաղաքակիցներուս մէջ հայրենասիրական եռանդ արծարծելու համար: Ո՛խ պահեց ինձ դէմ, իր 1876ին հնարած Կովկասեան յեղափոխութեան սուտ լուրը հերքած ըլլալուս համար: Իր նախանձը աճեցաւ երբ Պէրլին զըրկուեցայ, և աւելի բորբոքեցաւ երբ լսուեցաւ թէ Կոստանդնուպոլսի բրիտանական դեսպանը, Սըր Ա. Հ. Լէյլըտ, այդ գրքոյկը դեսպանատան պաշտօնեայ Ալիշանին թարգմանել տուած ու արտաքին գործերու նախարար Սօլպլըրիին զրկած էր յատուկ նամակով մը, ուր մեծ կարեւորութիւն տուած էր թէ՛ գրքոյկին եւ թէ՛ անոր հեղինակին, եւ Սօլպլըրի ալ, իր կարգին, կարեւորութիւն տալով անոնց, պետական կապոյտ Գիրքերէն մէկուն մէջ հրատարակել տուած էր թէ՛ դեսպանին նամակը եւ թէ՛ այդ իբր թէ սխալներով ու հակասութիւններով լի գրքոյկին թարգմանութիւնը, պատիւ մը որու չէին արժանացած հայ դիւանադէտներ: Տեղը չէ՞ յիշելու Գամառ-Բաթիպայի խօսքը. «Ճանաչեցի քեզ, հայկական նախանձ:»

Արդար չէ ըսել թէ կատարած եմ «ձեռնարկներ որոնք եթէ յեղափոխական ձեռնարկներու ուժգնութիւնը չունէին, սակայն նուազ գրգռիչ չէին Համիտի կատաղութիւնը հրաւիրելու համար Հայ ցեղին դէմ»: Սուլթանին ստորագրած դաշնագիրներուն ու ծրագիրներուն գործադրութիւնը պահանջել օրինաւոր միջոցներով Տաճկաստանի թէ՛ իսլամ եւ թէ՛ ոչ-իսլամ բնակիչներուն բարօրութեանը համար. այս էր կատարած գործս, շատ տարբեր զինեալ ապստամ-

բութենէ: Չկար տաճկահայատակ ժողովուրդ որ հակապետական թերթ հրատարակած չըլլար ազատ Եւրոպայի մէջ: Նոյն իսկ մահմետական ցեղեր բարենորոգում կ'պահանջէին: Նէճիպ Պէյ Ազուրի ինէ աւելի կ'ծու լեզու կ'գործածէր իր Արաբ Անկախութիւն Փռանսերէն թերթին մէջ, ուր կ'գրէր թէ Արաբները առած մ'ղնին որ կ'ըսէ. « Աստուած երեք միասակար բան ստեղծած է. օձը, մլուկն ու թուրքը: » Երիտասարդ թուրքեր, որոնք ժընէվի մէջ հրատարակած են իրենց անդրանիկ թերթը, Փարիզի ու Լօնտօնի մէջ ալ գրիչ կ'շարժէին Համիտի դէմ: Ահմէտ Րիզա Պէյի Մէշվերէթը իմ լրագրիս տպարանէն լոյս կ'տեսնէր, այնպէս որ Տաճկաստանի Հայերը կրնային ըսել զանգատող թուրքերուն. « Ափ մը սէրսէրիներ մեր Վեհափառ Ինքնակալին դէմ վայրահաջութիւններ կ'ընեն Եւրոպայի մէջ: Մենք սաստիկ զայրացած ենք այդ Հայերուն դէմ, այլ ի՞նչ կրնանք ընել, երբ մեր մեծագոր Պետութիւնն իսկ անկարող կ'ըլլայ լռեցունել Ահմէտ Րիզայի պէս թուրքերը: » Պէտք է խոստովանիլ թէ Համիտ Հայ Չարդել Հտուալ Պէրլինի Վեհաժողովէն մինչեւ Սասունի ապստամբութիւնը, այսինքն այն 16 տարիներուն մէջ ուր Հայերը գրչի պայքար միայն մղեցին: Զարդն սկսաւ 1894ին, երբ Հնչակեան կուսակցութիւնը, ազդարարութեանս հակառակ, ապստամբեցուց Սասունի լեռնականները: « Որ սուր առցէ սրով անկցի: »

Ստոյգ է թէ « նախկին հայ պատուիրակ Պէրլինի Վեհաժողովին » տիտղոսով հրատարակեցի լրագրիս առաջին թիւերը, բարձրացունելու համար անոր վարկը, որպէս զի աւելի լսելի ըլլային անոր կոչերը յօգուտ տաճկահայ ժողովուրդին, և յետոյ ջնջեցի այդ տիտղոսը, երբ բաւական ծանօթացաւ օտար շրջանակներու: Միթէ յանցա՞նք էր այդ տիտղոսը գործածել: Ներսէս Պատրիարքը երկու եկեղեցականի տուած էր պատուիրակի տիտղոս, այլ ազգային երեսփոխան Ստեփան Փափագեանին ալ արտօնութիւն տուաւ որ այցաքարտին վրայ դնէր « Հայ պատուիրակ » բառերը, եւ Փափագեան գործածեց այս տիտղոսը: Ներսէս ինձ ալ յայտնեց թէ կրնայի այդ տիտղոսը գործածել ի հարկին: « Մեր յոյսը քու վրադ է ամէնէն աւելի, ըսաւ

ինձ: Դու պիտի ըլլաս պատուիրակութեան հոգին: » Միթէ ներելի՞ է ըսել թէ այսպէս ալ եղաւ, քանի որ Խրիմեանի հետ առանձին գործեցի Հոռմի, Փարիզի, Լօնտօնի ու Վիէնայի մէջ, և միայն Պէրլինի մէջ գործակից ունեցանք պատուիրակութեան միւս երկու անդամները, որոնց մին, Փափազեան, հայերէն թղթակցութեամբ միայն զբաղեցաւ, և միւսը, Լուսինեան, թեթեւ կերպով աշխատակցեցաւ, գործին բոլոր իմ վրայ ձգելով: Երբ պաշտօնական անձերու ներկայանայինք, պատշաճ չէր որ Խրիմեան տաղտուկ պատճառէր անոնց՝ հայերէն ճառելով ու սպասցունելով որ թարգմանէի. ուստի կ'ըսէր ինձ. « Դու գիտես Հայոց խնդիր: Պատմէ նորին Վսեմութեան: » Պատուիրակութեան կրտսէրագոյն անդամն էր ուրեմն իրական պատուիրակը: Եւ Վարժապետեան երկու տարի յետոյ Լօնտօն դրկեց զայն իբր միակ պատուիրակ:

Այսօրյաճեան կ'ըսէ թէ « Զերադ դժբախտութիւնը ունեցաւ տեսնելու իր քաղաքականութեան բացարձակ սնանկութիւնը »: Իմ քաղաքականութիւնս էր Սան-Սդէֆանօի ու Պէրլինի դաշնագիրներէն յետոյ հայկական խնդիրը բաց պահել դիւանագիտական միջոցներով՝ մինչեւ որ կարենար լուծուիլ զլիսաւորապէս ոռոսական միջամտութեամբ: Յոյսերս զօրացան 1880 յունիս 11ի հաւաքական ծանուցագրով, 1895 մայիս 15ի ծրագրով, և մանաւանդ 1914 փետրրվար 8ի վարչական ծրագրով, արդիւնք միջամտութեան ոռոս կառավարութեան, որ իր նարնջագոյն Տետրակին մէջ մի քանի անգամ յիշատակեց Յօդ Եօդուածը, իբր խարխախ հայ ժողովուրդի իրաւունքներուն: Երկու չէզոք Եւրոպացիներ, Հօֆ ու Վէսդէնէնկ, բարեկարգիչ ընտրուեցան Տաճկահայաստանի համար, և մին վան հասած էր, երբ մեծ պատերազմը ծագեցաւ ու յեղաշրջեց կացութիւնը: Թուրքը յաղթուեցաւ, և 1920 օգոստոս 10ի Սէվրի դաշնագիրը Հայերուն շնորհեց ոչ միայն Ներսէսի պահանջած երեք նահանգները, այլ նաև՝ Ուիլսոնի առաջարկով Տրապիզոնի նահանգը, որոյ Րիզէ նաւահանգիստը միայն խնդրած էինք, և ինքնավարութեան տեղ անկախութիւն: Մեր քաղաքականութիւնը յաղթանակած էր ուրեմն կատարելապէս: Ի՞նչ պատահեցաւ որ ջնջեց Սէվրի դաշնագիրը,

Սուլթանի ներկայացուցիչներէն ու Հայաստանի ներկայացուցիչ Ա. Ահարոնեանէն ստորագրուած, և անոր տեղ 1923 յուլիս 24ին ստեղծեց Լօզանի դաշնագիրը, տապանադիր հայկական ու յունական յոյսերու: — Սա պատահեցաւ որ հայ ու յոյն բանակները պարտուեցան Մուսթաֆա Բէմալի բանակներէն, և Իսմէթ Փաշա կրցաւ Լօզան երթալ, իր յաղթական սուրին կոթնած: Երբ լսուեցաւ թէ անարի հայ զինուորներ թուրքին յանձնած էին Պէլֆօռի բերդէն աւելի անառիկ Կարսը, լի հարիւրաւոր թնդանօթներով ու անսպառ ուզամամթերքներով, դրեցի կոչնակի մէջ թէ « Կարսի պարտութիւնը հայկական խնդրին մէջքը կտարեց »: Ալեքսանդրոպոլի ամօթալի դաշնագիրը (2 դեկտեմբեր 1920) փճացուց Սէվոյի փառաւոր դաշնագիրը: Խնդիրը պիտի փոխուէր եթէ Երեւանի հայ կառավարութեան 40.000 զինուորները յաղթանակ կանգնած ըլլային, և հայ զօրավար մը, Անդրանիկ կամ Նազարբէկով, երթար բազմէր Լօզանի Խորհրդարանին մէջ: Տաճկահայ քաղաքականութեան սնանկացման պատճառը հո՛ւս փնտռելու է, առանց քաւութեան նոխադ որոնելու:

Ամփոփեմ խնդիրը: Թովմաս Թէրզեանէն ու Յակոբ Պօյաճեանէն, որոնք կ'դասախօսէին թուրք վարժարաններու մէջ, և ուրիշ աղբիւրներէ կ'տեղեկանայինք թէ կ'պատրաստուէր ազգամուլ թուրք սերունդ մը, որոյ նպատակը պիտի ըլլար թրքացունել կամ ջարդել Տաճկաստանի ոչ-թուրք ցեղերը: Ստիպողական էր ուրեմն ազգային բոյն մը ճարել, մեր դարաւոր մշակոյթը պահպանելու համար: Ընտրեցինք վարչաձեւը Լիբանանի, ուր քրիստոնեայ Մարօնիները ազատած էին մահմետական Տիւրքիներուն ճանկերէն, և յուսացինք որ Հայաստանի Հայերն ալ նոյնպէս ազատէին Քուրդերուն ճիրաններէն: Մարօնիները ազատած էին առանց յեղափոխութիւն կամ ապստամբութիւն հանելու, և հաւատացինք որ Հայերն ալ կրնային ազատիլ առանց արիւն թափելու, անոնց պէս դիմելով այն պետութիւններուն որոնք արեւելեան քրիստոնեաներու պաշտպանութիւնն ստանձնած էին: Այս պետութիւններուն մէջ առաջինն էր Ռուսիա, որ հռչակեց թէ թուրքերուն դէմ պատերազմ հրատարակած էր քրիստոնեաները պաշտպա-

ներու համար: Ներսէս Սան-Սդէֆանօ գնաց ու լիբանանեան
 ինքնավարութիւն խնդրեց Տաճկահայաստանի մէկ մասին
 համար: Դաշնագրին 16րդ յօդուածը միայն տրուեցաւ ի-
 րեն: Սօլզպըրի քննադատեց այս յօդուածը քաղաքական
 ու տնտեսական տեսակետներով, և վախ կար որ ջնջել տար-
 զայն ապագայ վեհաժողովին մէջ: Ներսէս Բէդէրսպուրկ
 ղրկեց Խորէնը, թէ՛ շնորհակալ ըլլալու և թէ՛ ինքնավար-
 ութիւն խնդրելու համար: Կօրչաքով հաճութիւն յայտնեց,
 խորհուրդ տալով միանգամայն որ Պատրիարքը միւս պե-
 տութիւններուն ալ դիմէր: Ուստի Հայերը վեհաժողովին
 դիմեցին, միւս քրիստոնեայ ցեղերուն պէս: Եթէ վեհաժո-
 ղովին պատուիրակ ղրկելը հակառուս գործ մ'ըլլար, Մօն-
 դէնէկոօի իշխանը, զոր Զարը իր միակ բարեկամը հռչա-
 կեց, երկու պատուիրակ չէր ղրկեր Պէրլին: Հայ պատուի-
 րակութիւնը սիրալիր յարաբերութիւններ մշակեց բոլոր
 լիազօրներուն հետ, եւ խնդրեց լիբանանեան ինքնավարու-
 թիւն, զոր հաւասարապէս կ'հովանաւորէին Փռանսա, Ռու-
 սիա և Անգլիա: Եթէ Նար Պէյ առ թ. Պէկեան մասնաւոր
 նամակի մը մէջ ազգակուլ կոչած է Ռուսիան, պատճառը
 սա է որ ինք ալ Ալպօյաճեանի պէս համոզուած էր թէ
 « ձուլումի վտանգը նուազագոյն աստիճանին կ'իջնայ այն-
 երկիրներուն մէջ ուր տիրող տարրը քրիստոնեայ չէ »:
 Նար Պէյ նախ Հայ էր, յետոյ ռուսասէր, և տաճկահայ կղե-
 րին ամէնէն ռուսասէր անդամն էր, ինք որ սերտ յարաբե-
 րութիւններ ունեցաւ Իկնադիէֆի հետ ու ներկայացաւ Զա-
 րին ու իր նախարարներուն: Ինք պատուիրակութեան
 կառքին հինգերորդ անիւն էր, շատ թեթեւ դործունէու-
 թիւն մ'ունենալով Պէրլինի մէջ ու բացակայ ըլլալով մեր
 Հոռմի, Փարիզի, Լօնտօնի ու Վիէնայի պաշտօնական տե-
 սակցութիւններէն: Խորիմեան, որ պատուիրակութեան
 գլուխն էր, և իր քարտուղար-թարգմանը կ'ցաւէին որ յաղ-
 թական Ռուսը Գրգանլըքի նախադիժ դաշնագրին մէջ չէր
 յիշատակած Հայերը և Սան-Սդէֆանօի դաշնագրին մէջ,
 ուր վիթխարի Պուլկարիա մը ստեղծած էր, զլացած էր հա-
 մետ ինքնավարութիւն մը իր երկրին սահմանակից հայ
 նահանգներուն, այլ իրենց հնգամսեայ պաշտօնավարու-
 թեանը մէջ ոչինչ գրած կամ խօսած են ռուս կառավարու-

թեան կամ ազգին դէմ: Յոյները, Պուլկարներու նախան-
ձորդ, հակառուս լեզու գործածեցին երբեմն, Հայերը երբեք:

Շուվալով ու Սօլգալըրի Վեհաժողովէն առաջ համաձայ-
նած էին որ Հէգոքանար 16րդ յօդուածին առաջին մասը,
յետոյ ալ համաձայնեցան որ ջնջուէր, ինչպէս որ կ'պա-
հանջէր Անգլիա: Կ'մնար միայն այն մասը թէ Բ. Դուռը
յանձն կ'առնէր բարեկարգութիւններ գործադրել հայաբնակ
գաւառներուն մէջ: Պնդեցինք թէ թուրք կառավարութիւնը
սովորութիւն չունէր կատարել իր յանձնառումները, և եւ-
րոպեան հակակշիռ պահանջեցինք: Մեր պնդումներուն
վրայ էր որ Վեհաժողովը 16րդ յօդուածին երկրորդ մասին
կցեց սա կարեւոր հատուածը. « Նա (Բ. Դուռը) այս նպա-
տակով ձեռք առնուած միջոցներուն վրայ պարբերապէս
տեղեկութիւն պիտի տայ Պետութիւններուն, որոնք անոնց
գործադրութեանը վրայ պիտի հսկեն: » Այս յաւելումը, որ
նշանակելի աջողանք մ'էր, մեծ գոհունակութիւն պատճա-
ռեց Գրիգոր Արծրունիին, Ծերենցին եւ ուրիշ ողջամիտ
հայրենասէրներու, և տարիներ յետոյ խրախուսեց Պօղոս
Նուպար Փաշան ստանձնելու Կաթողիկոսէն իրեն առաջար-
կուած պատուիրակի պաշտօնը: Կ'հաւատայինք թէ, եթէ
գործադրուէր, հայ ժողովուրդը պիտի կարենար շունչ առ-
նել, թէեւ բողոքեցինք՝ ազգին ինքնավարութեան իրա-
ւունքը վերապահելու համար: Յանցանքը մերը չէ եթէ
չգործադրուեցաւ, ինչպէս որ չգործադրուեցան Մակեդո-
նիայի ու Կրետէի համար խոստացուած բարենորոգումներն
ալ: Համիտ գիրկը նետուեցաւ Պիսմարքի, որ քանդեց
Կլատսդընի կազմած եւրոպեան համաձայնութիւնն ի նպաստ
Հայաստանի, գերման մարտանաւը ետ քաշելով Տուլչինեօէն:

Ներսէս շարունակեց իր սիրալիր յարաբերութիւնները
ռուս կառավարութեան հետ, որքան որ ներելի էր ընել
Տաճկաստանի մէջ, ուր Ռուսը պատմական թշնամի կ'նկատ-
ուէր, մինչ Անգլիա ու Ֆրանսա բարեկամ կ'նկատուէին:
Ռուս դեսպանատունը մեծ դումար մը յանձնեց անոր, Բու-
մէլիի մէջ պատերազմէն քանդուած հայ եկեղեցիի մը վե-
րաշինութեանը համար: Երբ Զարը մեռաւ, Ներսէս հանդի-
սաւոր պատարագ մատոյց Գում-Գափուի կաթողիկէին մէջ,
իբր թէ ռուսահայ վաճառականներու խնդրանքով, եւ այս

հոգեհանգիստի արարողութեան պաշտօնապէս ներկայ գտնուեցան ողւս դեսպանն ու դեսպանատան բոլոր պաշտօնեաները: Երբ կաթողիկոս ընտրուեցաւ, դեսպանը ջանաց համոզել զայն որ ընդունէր այս պաշտօնը, յայտարարելով թէ Չարին կառավարութիւնը ամէն կերպով պիտի օժանդակէր անոր. այլ Ներսէս ստիպուեցաւ հրաժարիլ, իր շաքարախտէն ընկճուած:

Ես ալ, վարժապետեանի խոնարհ աշխատակից, իր քաղաքականութեան հետեւեցայ: Արդէն, Կոստանդնուպոլսի մէջ, բրիտանական դեսպան Լօրտ Տըֆրինէն, որու գանգատեցայ թէ Անգլիա ոչինչ կ'ընէր հայաբնակ գաւառներուն վիճակը բարւոքելու համար, առած էի սա պատասխանը. « Անգլիական տորմիդը Նոյի տապանը չէ որ կարենանք Արարատ լեռան գագաթը դրկել: » Լօնտօնի մէջ ապրելով, աւելի մօտէն քննեցի կացութիւնը, և համոզուեցայ թէ Ալպիոնի հայասիրութիւնը պլատոնական պիտի մնար: Հայրենակիցներէս չծածկեցի զայս, և դատապարտեցի մեր յեղափոխականներուն հակառուս լեզուն: Ջանացի համոզել տեսած Ռուսերս թէ հայ ժողովուրդին մեծամասնութիւնը ոռւսասէր էր և, Կլատսդընի բռոները գործածելով, Հիւսիսի աստուածային պատկերէն՝ այսինքն Չարէն՝ կ'ակնկալէր իր փրկութիւնը: Վէսէլիցքի, որ Պօսնայի սլաւ պատուիրակն էր Պէրլինի վեհաժողովին մէջ և ողւս կառավարութեան բացարձակ վստահելին, յայտնեց ինձ թէ Ռուսիա միշտ կ'համակրէր հայ քրիստոնեաներուն, այլ կ'ուզէր որ անոնք շարժէին այն ատեն միայն երբ ինք յարմար դատէր: « Չարին կառավարութիւնը չքաջալերեր այսօր ձեր շարժումները, կ'ըսէր, զի անժամանակ կ'գտնէ գանոնք: Երբ ժամանակը դայ, մենք կ'իմացունենք ձեզ: »

Լօնտօնէն Փարիզ փոխադրուեցայ 1898ին: Կառավարութիւնը նուազ թրքասէր դարձած էր, և, իբր դաշնակից Չարին, հաշտ աչքով կ'նայէր ոռւսասէր թերթի մը: Հոն ալ հետեւեցայ Ներսէսի քաղաքականութեան: Ինչպէս պատմեցի արդէն, Չարին ուղերձ դրկեցի երբ եկաւ Գօմբիէներ: Երբ Փարիզ հասաւ Սուվօրին, որ իր Նօվօյէ վրէմիա օրագրին մէջ կատաղի յօդուածներ կ'հրատարակէր տաճկահայ դատին դէմ, գացի այց տուի իրեն: « Ինչո՞ւ կ'հարուածէք

տաճկահայ քրիստոնեաները, ըսի անոր: Անոնք սէր ու հիացում միայն ունին ձեր մեծ ազգին նկատմամբ: Անոնք քեռի կ'կոչեն Ռուսը և, երբ ձեր երկիրը մտնեն, խաչ կ'հանեն, իբր թէ եկեղեցի մտած ըլլան: Ինչո՞ւ կ'թողուք որ ջարդուի այսպիսի ժողովուրդ մը: Միթէ հրաժարա՞ծ էք արեւելեան քրիստոնեաները պաշտպանելու պատմական պաշտօնէն: — Ո՛չ, պատասխանեց Սուվորին, բաւական յուզուած: Երբ թուրքերը Հայեր ջարդեցին մինչեւ իսկ Կոստանդնուպոլսի մէջ, մեր կառավարութիւնը ուզեց միջամտել, դրահաւոր ու զինուոր դրկելով հոն. սակայն Ֆոանսա, մեր դաշնակիցը, ընդդիմացաւ, վախճալով որ Անգլիա թուրքը պաշտպանելու ելնէ, պատերազմ հրատարակելով մեր երկուքին դէմ: Ֆոանսա շատ կ'վախնայ (a une peur bleue) բրիտանական տորմիդէն, որ կրնայ ոմբակոծել իր բազմաթիւ ծովեզերեայ քաղաքները: » Այս տեսակցութենէն յետոյ, Սուվորին դադրեցուց իր յարձակումները տաճկահայ դատին դէմ:

Շարունակեցի այս քաղաքականութեան հետեւիլ մինչեւ 1906, երբ ազգակիցներէ տեսած թշնամութիւնս այնքան դառնացուց զիս որ դադրեցուցի թերթս: 21 տարիներէ ի վեր, հրաժարած եմ քաղաքական կեանքէ, սակայն դոհութեամբ դիտած եմ որ Ռուսիա վերջապէս որոշեց 61րդ յօդուածին զործադրութեանը համար միջամտել, և, մեծ պատերազմէն յետոյ, պաշտպան կանգնեցաւ Ռուսահայաստանի, Խորհրդային Հանրապետութեան ինքնօրէն երկիրներուն կարգը դասելով զայն: Եւ այսօր միակ փափաքս է Հայկական Հանրապետութեան զօրացումն ու ընդարձակումը, ի՛նչ վարչաձեւի տակ ալ ըլլայ:

Ալպոյաճեան Կոչնակի մէջ գրեց թէ « Համիտ ինքն թելադրեց Ներսէս Պատրիարքը որ Պէրլին պատուիրակութիւն դրկէ: Առանց այդ արտօնութեան, Ներսէս իր կողմէ ոչ պատուիրակ դրկելու պիտի համարձակէր և ոչ ալ պատուիրակները թուրքիա դառնալու պիտի համարձակէին »: Միթէ Համիտ էր որ թելադրեց Ներսէսը Սան-Սդէֆանօ երթալու: Օտեան համոզած էր մի քանի նախարարներ որ Պատրիարքին պահանջածը նպաստաւոր էր Պետութեան շահերուն, այլ Համիտի տրամադրութիւնը անձանօթ էր

մեզ, ուստի գաղտագողի մեկնեցանք Տաճկաստանէն, գրէթէ կեղծ անցագիրներով: Ահա թէ ինչ գրած եմ Վեհաժողովէն քիչ յետոյ հրատարակուած մէկ գրքոյկիս մէջ, Հայաստան եւ իտալիա, էջ 24. « Բարձրաստիճան ուղեկիցս ունի մի անցագիր որ Մկրտիչ Էֆէնտի կ'անուանէ զայն եւ կ'յայտնէ թէ նա Ասիա կ'երթայ: Իմ անցագիրս Գրիգորեան (հօրս անունով) կ'կոչէ զիս և կ'յայտնէ թէ 35 տարեկան եմ (25 տարեկան էի) եւ կ'երթամ Օտէսա առեւտրական գործի համար: » Համիտի իբր թէ թելադրած պատուիրակութիւնը ձեռք բերաւ 61րդ յօդուածը, որ սակայն անոր ջիղերը թունդ հանելու ծառայեց: Համիտ ինչպէս վարձատրեց պատուիրակները, որոնք իբր թէ իրեն ծառայելու գացած էին: Զհամարձակեցաւ իսկոյն պատժել զանոնք, զի մեծ պատիւներու արժանացած էին Եւրոպայի մէջ, այլ պատեն ժամանակի սպասեց իր ոխը յագեցունելու համար: Փափագեանի յանկարծամահ ըլլալէն յետոյ, Նար Պէյ ոստիկանական հալածանքի տակ ճգմուեցաւ, Խրիմեան Երուսաղէմ աքսորուեցաւ եւ, կաթողիկոս ընտրուելէն յետոյ, Հարսոնուեցաւ նաւով Վոսիփորէն անցնիլ, և իր քարտուղար-թարգմանն ստիպուեցաւ հայրենիքէն դուրս մաշեցունել իր փշալից կեանքը: Ներսէսի ներկայացուցիչները չորս ազգասէր Հայեր էին, որոնք գործիք չեղան ոչ Սուլթանին և ոչ այս կամ այն օտար Պետութեան: Անոնք հետեւեցան նոյն իսկ զօրավար Լորիս-Մելիքովի Պէրլինի մէջ իրենց տուած խորհուրդին, որ էր մէկ չուանի միայն չյարիլ, այլ բոլոր չուանները գործածել հաւասարապէս: Եւ միթէ ասոր համար չէ՞ր որ Համիտ հրամայեց Ներսէսին որ ետ կանչէր պատուիրակները, և Ներսէս մերժեց արիւսպէս:

Ալպոյաճեան գրած է նաեւ թէ « Հայաստանը ոռոսական տիրապետութեան չենթարկուեցաւ նոյն իսկ մեր՝ Հայոցս խնդրանօք »: Մենք մեր երախտագիտութիւնը յայտնեցինք միշտ Սան-Սդէֆանօի դաշնագրին 16րդ յօդուածին համար, և ջանացինք պահպանել զայն և, եթէ կարելի ըլլար, աւելի ընդարձակել: Այս դաշնագրին մէջ յիշատակուած բոլոր քրիստոնեայ ազգերն ալ միեւնոյն ընթացքին հետեւեցան իրենց վերաբերեալ յօդուածներուն նկատմամբ, քանի որ Պէրլին սակարկութեան հսկայ շուկայ մը դարձած էր: Ե՞րբ

խնդրած ենք որ Հայաստան ոռոսական տիրապետութեան չենթարկուէր: Եթէ խնդրած ըլլայինք, 16րդ յօդուածը քննադատող Սօլզպըրին յիշատակած կ'ըլլար զայն իբր հզօրագոյն փաստ: Մենք կ'ուզէինք որ ոռոս բանակը մնար Հայաստան, մինչեւ որ կազմակերպուէր ինքնավարութիւնը. այլ չէինք կարող ձայն հանել, զիտնալով որ Ռուսէն զատ բոլոր լիազօրները հակառակ էին այդ գրաւման, զոր Անգլիա կրնար պատերազմի պատճառ նկատել: Վեհաժողովին ատենագրութիւնը կ'վկայէ թէ (Տ. Թէ ինչ շահեցանք Պէրլինի վեհաժողովէն, էջ 9) « Վեհաժողովին անդրանիկ նիստին մէջ, իշխան Կօրչաքով հռչակեց ու կրկնեց թէ ոռոս կառավարութիւնը միակ նպատակ ունի քրիստոնեայ ազգերուն ինքնօրէն գոյութիւն մ'ապահովել ու երաշխաւորել ամրապէս »: Ռուս կառավարութեան այս միակ նպատակն էր մեր ալ հետապնդած միակ նպատակը: Եթէ Տաճկահայաստան լիբանանեան ինքնօրինութիւն ստանար, ոռոսական ազդեցութիւնն աւելի զերիշխան պիտի ըլլար հոն, քանի որ երկու երկիրները սահմանակից են իրարու, և փոանսայի հետ դաշնակցութիւնը պիտի գար չէզոքացունել անգլիական ազդեցութիւնը:

Այո, պատմութեան մէկ բախտորոշ շրջանին մէջ, Ներսէս Պատրիարք ու իր գործակիցները իրենց ազգային պարտաւորութիւնը կատարեցին արիապէս, հարստահարուած ժողովուրդի մը դատը պաշտպանելով այն Պետութիւններուն առջեւ որոնք Ռումէլիի քրիստոնեայ ցեղերն ազատած ու Անատօլուի մէջ ինքնավարութիւն տուած էին Լիբանանի քրիստոնեաներուն: Անոնք զիտէին թէ, անհատներուն պէս, ազգերն ալ ունին ազատութեան բնագդ, և ամէն ճիգ թափեցին իրենց ազգը ազատելու համար վայրագ ցեղէ մը որ Ատտիլաներ, Ճինկիսխաններ ու Լէնկթիմուրներ արտադրած է: Ես, այդ հայրենասէրներուն յետինը, ականջովս լսած էի կայսերական ու նախարարական բերաններէ հայ ազգին տրուած խոստումներ, եւ խղճի պարտք սեպեցի յիշեցունել այդ խոստումներն ու արդարութիւն պահանջել, ամբողջ կեանք մը զոհելով այս նուիրական գործին: Երբ արդի կեղծ կամ անկեղծ թրքասիրութեան շրջանը անցնի, մեր ցեղը ծնունդ պիտի տայ ճշմարտապէս

անաչառ ու իրապէս իրազեկ պատմիչներու, որոնք արժանապէս գնահատեն իր փրկութեանը համար կատարուած զործերը, առանց զործիչներուն փոքրոգի դիտումներ վերադրելու:

Ուրիշ անճշդութիւններ ալ սպրդած են Ալպոյաճեանի հատորին մէջ, այլ չեմ ուզեր աւելի երկարել ցիրուցան քննադատութիւններու տուած ցանուցիր պատասխաններս, ոչ ալ կրկնել նախորդ հրատարակութիւններու մէջ տուած փաստերս: Յայտնած եմ իրեն շնորհակալիքս ու ակնարկած եմ թերութիւններուն: « Անսխալ ըլլալու յաւակնութիւնը չունիմ, պատասխանած է ինձ, և կը խոստովանիմ որ ձեռքիս տակ չեմ ունեցած ձեր L'Arménieի հաւաքածուն: » Կեանքիս մեծագոյն աշխատանքը այս օտարալեզու հրատարակութիւնը եղած ըլլալով, պէտք էր որ իբր հիմ ծառայէր կենսագրութեանս: Յանկալի է որ յարգելի հեղինակը կարենայ աչքէ անցունել այդ մօտաւորապէս 20 տարիներու երկը, միւս հին ու նոր էջերուս հետ, երբ իր հմտալից հատորը նոր տպագրութեան մ'արժանանայ:

ԽԱՐՍԷՅԷ, 20 օգոստոս, 27

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ “ՕՇԱԿԱՆ”

ՏՆՕՐԻՆՈՒԹԵԱՄԲ

ԱՐՏԱՇԷՍ ՅՈՎԶԱՆՆԷՍԵԱՆԻ

ՕՇԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ գլխավոր նպատակն է՝

Ա. Պարբերաբար հատորներով լոյս ընծայել բացի, մեր շրջանի հայ գրողներու երկերէն, մենէ յաւէտ անդարձ մեկնող գրչի մշակներու

1° բոլոր այն էջերը, որոնք իրենց գեղեցկութեամբ, շնորհով ու շունչով արժանի են առանձին հատոր կազմելու, չխեղդուելու համար նոյն հեղինակին միջակութիւններուն մէջ եւ կամ իսպառ չկորսուելու մոռացումի փոշիներուն տակ:

2° նոյն իսկ իրենց բովանդակ մանրամասնութիւններուն մէջ երբ հեղինակը կը ներկայանայ հայ գրականութեան մէջ բացառիկ գեղեցկութեամբ ու գանձերով, ինչպէս Մեծարենց մը, Վարուժան մը, որոնց մէն մի գիրն ու բառը մեզ համար նուիրական նշխարներ են:

Բ. Չբաւականանալ միայն հրատարակութեամբ, այլ ընկերացնել ուսումնասիրութիւն մը կենսագրութեան, մատենագրութեան, աղբիւրներու ցանկի մը, լուսաբանութիւններու, լուսանկարներու, ձեռագիրի նմոյշներու հետ միասին, որպէս զի, ապագային, աւելի հանդարտ ու նպաստաւոր շրջանի մը ընթացքին, հայ քննադատը կարենայ նուիրուիլ անաչառ ուսումնասիրութեան ու եւ ըսել իր վերջին բառը, առանց ահաւոր ժամովաճառութեան, անհասանում դժուարութիւններու, քաղաքներէ քաղաք նիւթեր հաւաքելու ճանձրոյթին ու ծախքերուն:

Գ. Խնամ տանիլ նոյն ատեն բնագիրի ճշգրտութեան հետ տպագրական մաքրութեան, թուղթի, մեկանի ընտրութեան եւ ծաւալի միօրինակութեան, նպաստելու համար գրադարանի սիրահարներուն, կոկիկ եւ հաճելի հաւաքածոյի մը կազմին մէջ:

Պատուակալ հովանաւորութեամբ

ՏԵԱՐՑ

ՄԻՆԱՍ ԶԵՐԱԶԻ

ԼԵՒՈՆ ԲԱՇԱԼԵԱՆԻ

ԳԵՂՈՆ ՆԱՅ ԴՐՈՇԱԿԻՆ

ԱՐՏ. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԵԱՆԷ

Արտասանուած 1919ի մայիսի 28ին, Ingénieurs civils de Franceի սրահին մէջ, Ամբողջական Հայաստանի Պատուիրակութեան նախաձեռնութեամբ կայացած Մեծ Երեկոյթին, ի պատիւ առաջին տարեդարձին Հայ Հանրապետութեան:

Եռագոյն դրօշակով եւ յոյժ խնամեալ տպագրութեամբ
Գին՝ Ծրանսա 5 ֆր., Ամերիկա 25 սենտ

ԸՆԿԵՐ ՇԱՀԱԶԱՐ

ՆՇԱՆ ՊԵՇԻԿԹԱՇԼԵԱՆԷ

Օտեանի Փանջուռնիէն վերջ առաջին իսկական երգիծավէպը, որ հսկառակ իր գրական կատարելութեան ու սրամտութիւններուն, անիմանալիօրէն մատչելի է ժողովրդական ամեն խաւի ընթերցողներուն, եւ արդէն իսկ, հաղիւ քանի մը շաբաթներու ընթացքին, ընդհանրացուած է փողի համար չի, գաղափարի համար սրամտութիւնը:

Գին՝ Ծրանսա 5 ֆր., Ամերիկա 25 սենտ

ՔԱՆԻ ՄԸ ԿԱՐԾԻՔՆԵՐ ԸՆԿԵՐ ՇԱՀԱԶԱՐԻ ՇՈՒՐՋ

Մեծ հաճոյքով կարդացի «Ընկեր Շահազար»ը: Խոշոր ծաղրանկար մըն է ասիկա, աւելի ճիշդ՝ շառժ մը, լայն յորդ գծերով որոնք մէկ ցայտքէ խաղուած են: Իմ ճաշտկիս համար, դունաւորումը դուցէ շատ պոռոտ է, դիծերը շատ հաստ, ու պատկերին ճիշդ առաջքը կանգուն կը տեսնես միշտ հեղինակը, որ իւրաքանչիւր կէտին վրայ բռնի կը խոնարհեցնէ գլուխդ, ու քենէ առաջ ինքն է որ կ'արձակէ կոկորդալիւ խնդուքը: Երգիծանքը այստեղ արջառաջիւ խարազանի մը շաչիւնը ունի, հեգնութիւնը կը ֆշայ ու կը պոռթկայ, եւ ժպիտը՝ հաղիւ ուրուագծուած՝ կողերը բռնող անվերջ քահաքահի մը կը փոխուի: Եւ սակայն, ըսելիք չկայ, պատկերը կենդանի է, եւ ատոր մէջն է իր բոլոր արժանիքը: Ընկեր Շահազարը կ'ապրի մեր դիմացը՝ իր Սանշո-Բանսային ու իր Տուլչինէին հետ, կը շարժի, կը գործէ, կը խօսի, — մանաւանդ թէ կը խօսի: Թէ մեր իրականութիւնը կրցած է արտադրել Շահազարի պէս տիպեր, ասիկա ուշագրաւ դէպք մըն է, եւ մեր բարքերուն այս դիծը կտաւին վրայ մշտնջենաւորելը՝ երիտասարդ հեղինակին կու տայ որոշ տեղ մը որ չի կրնար մոռցուիլ:

(Փարիզ) ԼԵՒՈՆ ԲԱՇԱԼԵԱՆ

Անմիջապէս ըսեմ որ կէս ժամուան խնդիր է այդ երեսուն էջնոց գրքոյկը լափելը, այնքան հետաքրքրական դրուագներով ու սահուն լեզուով գրուած է ան: Տեղ տեղ սրամտութիւններ, գիւտեր, պատկերաւից բացատրութիւններ ալ պակաս չեն: Հեղինակը վերջապէս բանաստեղծ է, լաւ գրող է, թէեւ երգիծաբան չէ:

(Նոր Լոս)

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԱՍՊԵՏ

... Ու արդէն համակրելի յայտնութիւն մը ահա: Բանաստեղծ մը արդէն սկսած է փոխակերպուիլ երգիծաբանի: Նշան Պէշիկթաշ-

լեան արդէն ըրաւ իր առաջին մարզանքը ու կրկէս մտաւ: Այս բանաստեղծ տղան՝ որ ղգայուն երգեր կը գրէր յախուռն տողերով՝ հիմա արդէն հագեր է երգիծաբանի շապիկը:

Երգիծաբան ըլլալու համար պէտք է շուրջը տեսնել: Պէշիկթաշլեան կրցեր է տեսնել ղինքը շրջապատող մարդիկը: Երգիծական գրքոյկ մըն է իր երախայրիքը, ձօնուած Սահմանադրութեան շրջանին հրապարակը ողողող «հերոս»ներէն մէկուն, Աշուղ Շահազարի, զոր կենդանացած կը գտնենք Պէշիկթաշլեանի Ընկեր Շահազարին մէջ, հոգ չէ, քիչ մը տարբեր գոյներով: Ու այս երախայրիքն իսկ ճամբան կը բանայ հեղինակին համար, Ասպետները ի՛նչ ալ ըսեն: Ի՛նչ փոյթ որ լաւ սկսուած բայց տկար վերջացած է իր երգիծական առաջին երկը, եւ որ Պէշիկթաշլեան շատ կը խտացնէ գոյները: Այնուամենայնիւ ան գիտէ տեսնել, ծիծաղելի գիծերը գտնել, ու պատմել: Մնացածը կեանքը կը բերէ: Եւ եթէ ան յաջողի իր իսկ ճանչցած թիփերը նկարել, անկասկածելի է յաջողութիւնը: Մանաւանդ համակրելի է իր ինքնուրոյն ոճը, ու քանի մը գիծով պատկեր տալու իր շնորհը: Պէտք է միայն աշխատիլ թիփերը աւարտել ու քրօքի չթողուլ:

Երգիծաբաններու այս սովին, յուսատու մուտք մը կ'ընէ Պէշիկթաշլեան: Ու Լեւոն Բաշաշեան լաւագոյն ծառայութիւն մը չէր կրնար մատուցանել մեր նոր գրականութեան, քան լոյս ընծայելով այս երկը, ու բանալով աղուոր ածու մը այսպէս:

(Ազդարար)

ՇՐՋԻԿ (Յ. Ճ. Սիրունի)

« ... Չկարծեցիր, կը յուսամ, որ անտարբերութեամբ ստացայ վիպակդ: Ի՛նչպէս կարելի է: Բայց արձակդ ու վիպագրական տաղանդդ ինծի անծանօթ էին եւ քիչ մը կ'ասկածանքով սկսայ կարդալ զայն. առաջին տողերը շուտով փարատեցին վախս եւ մէկ անգամէն մինչեւ ծայրը դացի, միշտ զուարճանալով ու մերթ սքանչանալով: Մարդը տեսած եմ ժամանակին: Մե՛ղք որ նիւթը աւելի չես ընդլայնած՝ աւելի եւս հնարելով եւ քիչ մը աւելի մարդուն փորին մտնելով... »:

ՎԱՀԱՆ ԹԵՔԷԵԱՆ

Շահազարի տիպը լրիւ չէ անշուշտ, բայց չափազանց ցցուն է ան: Պէշիկթաշլեան առած է անոր յատկանշական մէկ գիծը եւ զայն խոշորցնելով գրեթէ անկարելի սահմաններու հասցուցեր է: Գրելու եւ նիւթը մշակելու իր ճարտար եղանակը, սակայն, կը մեղմէ չափազանցութիւնը, եւ երկը՝ իր ընդհանուր երանգներուն մէջ, արուեստի շունչ մը կը պահէ: Պէշիկթաշլեանի գծած տիպը պիտի տարի, ինչպէս ցայսօր կ'ապրին Պարոնեանի Արիսողոմ Աղան, Օտեանի Փանջունին, Արփիարեանի Ազգին բարերարները:

Ընկեր Շահազար երգիծավէպի լեզուն սահուն է, ոճը՝ դաշնաւոր: Այստեղ պահուած է տրամաբանական շարքը: Կրկնութիւններ կան անշուշտ, բայց ատոնք դրուած են առաջադրուած գաղափարը շեշտելու եւ զայն կարկառուն քանդակի մը վերածելու դիտաւորութեամբ: Սոյն երգիծավէպին մէջ մեզի տրուած է յաւէտ տիպի մը մէկ երեսը միայն, բայց եւ այնպէս՝ կարեւորագոյն երեսը:

(Կոջնակ)

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱԻԱԳԵԱՆ

«... Ուշ եւ անոյշ ուրախութեամբ ընդունեցի անակնկալ արմաղանդ, ծիծաղաբեր ծնծղացիր ծաղկաւէտ ընծան, Ընկեր Շահազարը, որուն համար իմ շնորհակալիքս ու հիացումս կը յայտնեմ անուշ եւ ո՛ւշ դանդաղութեամբ, բայց անկնճիռ եղբայրութեամբ:

... Բեզ մօտէն չճանչցողներուն համար անսպասելի գիւտ մը ըլլայ, գուցէ, երգիծական գիծը՝ զոր յա՛նկարծ կը ցաթեցնես մութին մէջ, բայց քու ծիծաղի ամբարքիդ մասին իմ համարումս այնքան խորունկ է որ, ես, հաւատա՛, Նշա՛ն, այս սեղանին վրայ սարքելիք նորագոյն խնջոյքներուդ անօթութի՛ւնը ունիմ տակաւին...: Վստահ եմ որ Փարաւոնդ փառաւոր համադամ մը պիտի ըլլայ, ամէն կերպով արժանի՝ տաղանդիդ, եւ համակիր կոչնականներուդ ճաշակին: ...Ուրեմն ցը՛ — Փարաւոն:

Շահազարիդ ոճը սուր է, հատու եւ հաճելի: Տեղ տեղ չափազանցութեան երթալու աստիճան նոյնիսկ: Բացատրուելու կարճեցումը տակաւ զգալի կը դառնայ մօտդ: Շնորհաւորելի յաջողութիւն մըն է այս, որ պերճախօս է միանգամայն:» Գ. ԿԱՌՎԱՐԵՆՑ

Մեր դրականութեան մէջ, երգիծանքով շաղախուած ու թըրծուած տիպարներու հանդիպեցանք մասնաւորաբար թլկատինցիի, Օշականի, Ռ. Զարդարեանի եւ Գեղամի պատմուածքներուն մէջ, սակայն անոնցմէ եւ ոչ մէկը չէր մտածած տալ տիպարը իր բացառիկ յատկանիշերով, գիրերէն ու տառերէն դուրս, մեր աչքերուն առջեւ ապրեցնելու համար միտով ու սկիորով մարդը, իր բոլոր ծիծաղելի կողմերովն ու անկիւններովը: Պատահական կերպով, իբրեւ երկրորդական ու երրորդական գիծ միայն, խորհեր էին կեանքի կոչել սովորականէն դուրս նկատուող ձեւերը մարդոց: Գեղարուեստական ստեղծագործութեան առանցքը չէին կազմեր անոնք, այդ տիպարները:

Մեր օրերուն մէջ, մեզի ծանօթ ժամանակէն ու միջավայրէն տիպար մը ապրեցուց ուրեմն Օտեանը: Նշան Պէշիկթաշլեան անոր աշակերտելու նուիրուած է: Հաստատ հաւատքը կու տայ մեզի որ ասիկա աւելի նոր յաջողութիւններ պիտի բերէ մեզի այդ կալուածէն: (Հայրենիք) ՄԿՐՏԻԶ ՊԱՐՍԱՄԵԱՆ

Պէշիկթաշլեանի երգիծանքը: Բանաստեղծը բարի է, եւ չի կրնար սիրել Մէֆիսթոֆէլէսեան առողջ այլ անգութ ծիծաղը: Պէշիկթաշլեան հակած է դէպ ի «սանթիմանթալ» ծիծաղը, եւ իր երգիծավէպը ստացած է «վօտըվիլային» ծիծաղի նկարագիր:

Խմորի ուժէն զատ, իր ոճն ալ կ'առաջնորդէ զինք դէպ ի «վօտըվիլ»: Եւ այդ ոճը թաւշային ու քաղցր, որ կը բաբախէ հրաշալի թեւահարումով մը, քեզի կու տայ դիւրութիւն՝ մէ՛կ շունչով կարդալու համար գիրքը: Հոն բառերը կը սպասաւորեն ներդաշնակ ու խաղաղ կանոնաւորութեամբ: Օդը առատ է եւ գոյներու ամպեր կը կախուին դիմացէն: Հանգստութիւն մը կը պարուրէ քեզ: Գիրքը կը ներկայանայ ընտիր հայերէնով մը, բառերը կը հպատակին ճարտար ու մեթոտիկ ռազմավարութեան մը: Մէ՛կ բառ, յանկարծ, կու գայ գծել հրաշալի տպաւորութիւն մը: «Մի գաղափար»ը դրուած է վարպետի ճաշակով: Ու, վերջապէս, զուարթ, երգունակ, գունաւոր ու շարժուն պոլսական հայելիներ, ծո՛վ ի ծով, խորունկ ու լուսավառ, ժպիտներու ծաղկեւորումով: ՇԱԽԱՐՇ ՆԱՐԴՈՒՆԻ

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՎԻՊԱԿՆԵՐ

ՄԻՆԱՍ ԶԵՐԱԶԷ

ԵՒ ՄԻՆԱՍ ԶԵՐԱԶ ՈՒ ԻՐ “ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՎԻՊԱԿՆԵՐ”Ը

ՈԼՈՒՄՆԱՍԻՐՈԼԹԵԱՄԲ ԱՐՏ. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԵԱՆԻ

Պարզ օրինակ ՖՐԱՆՍԱ 20, ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆ 25, ԱՄԵՐԻԿԱ 1.25 դ.
Ընտիր օրինակ լաթկգմ. 55, — 60, — 2.50
— — կաշկգմ. 100, ԱՆԳԼԻԱ 1 ոսկի, — 4.00

ՔԱՆԻ ՄԸ ԿԱՐԾԻՔՆԵՐ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՎԻՊԱԿՆԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ

«...Հաճոյքով աչքէ անցուցինք այդ Հաւաքածուն, որուն սկիզբը
գետեղուած Ձեր ուսումնասիրութիւնը՝ ունի գնահատելի մասեր,
որոնք ռամկագիտութեան (Folklore) տեսակէտով մանաւանդ, ի վեր
կը հանեն դործին կարեւորութիւնը:

ԵՂԻՇԷ ԱՐՔ. ԴՈՒՐԵԱՆ

Պատրիարք Երուսաղէմի

Մեր մեծանուն բարեկամ Պր. Մինաս Ձերազ պատիւն ըրած էր
մեզ զրկել Արեւելեան Վիպակներ մակագիրը կրող իր գեղեցիկ հա-
տորը, ընտիր տպագրութեամբ, եւ ճոխացած կարող գրագէտի մը՝
Պր. Արտաշէս Յովհաննէսեանի մէկ իմաստաւից ընդարձակ ուսում-
նասիրութեամբ սոյն վիպակներու մասին, ուսումնասիրութիւն որ հա-
տորին աւաջին մասը գրաւած է եւ որ պատիւ կը բերէ թէ՛ զայն
շարագրող կարող գրչին եւ թէ՛ Վիպակներու մեծանուն հեղինակին:

Հարկ կա՞յ արդեօք գովեստներ հիւսելու. ո՞վ չի ճանչնար Մի-
նաս Ձերազի բարձր տաղանդը, կոկիկ վայելուչ ոճը, ու իր գեղեցիկ
պարզութեանը մէջ փայլող վմայլելի գրիչը: Այդ ընտիր ոճով յօ-
րինուած են ահա Արեւելեան Վիպակները: Շահեկան երկ մ'է այս հա-
տորը, սահմանուած անշուշտ ջերմ ընդունելութիւն մը գտնելու
հայ ընթերցողներէ:

(Հայ Սիրտ) ՄԵՍՐՈՊ ՆՈՒՊԱՐԵԱՆ

Արտաշէս Յովհաննէսեան այնքան կատարեալ է իր ուսումնասի-
րութեան մէջ, որ Արեւելեան Վիպակներու մասին գրախօսական մէկ
քանի խօսքեր ընել փորձող մը պիտի չկրնայ նոր բան մը աւելցնել
անոր մերկացումներուն վրայ եւ անախորժ փորձութիւնը պիտի ունե-
նայ անոր ըսածներուն կրկնութիւնն ընելու:

Արեւելեան Վիպակներու ընթերցումը կը նմանի զուլալ աղբե-
րակէ մը ջուր խմելուն: Հոգեպարար գովութիւն մըն է կարծես որ
կը հոսի հոգիէդ ներս, երբ էջերը թերթ առ թերթ կը շրջես: Մի-
րուն ու պարզ է ոճը, կրնաս մէկ ականարկով թափանցել իմաստներու
խորութեան, ինչպէս պարզ աչքերով կրնաս վճիտ ջուրերու յատակը
տեսնել ու համրել իրարու քով շարուած խիճերը:

(Պայքար)

Պ. ՓԱՊՈՒՃԵԱՆ

Ձերազի հայերէնը վճիտ է բիւրեղի պէս, կշռուած չափուած,
եւ ժուժկալ՝ ձեւերու մէջ: Յովհաննէսեան շատ գեղեցիկ գաղափար
մը իրագործած է Ար. Վիպակները ամփոփելով հատորի մը մէջ:

(Սիոն)

ԲԱԲԳԷՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

ԿԵՆՏՐԱԼԻ ՏԱԿ

ՄԻՆԱՍ ԶԵՐԱԶ

ԿԵՆՏՐԱԿԱՆ ՄԻՆԱՍՆԵՐ

ՆՇԱՆ ՊԵՇԻԿԱՇԼԵԱՆ

ՍԻԴՈՆՆԱ

Ուսումնասիրութեամբ մը Արտաշէս Յովհաննէսեանէ

Զարդանկարուած Մ. Քէլապեանէ

